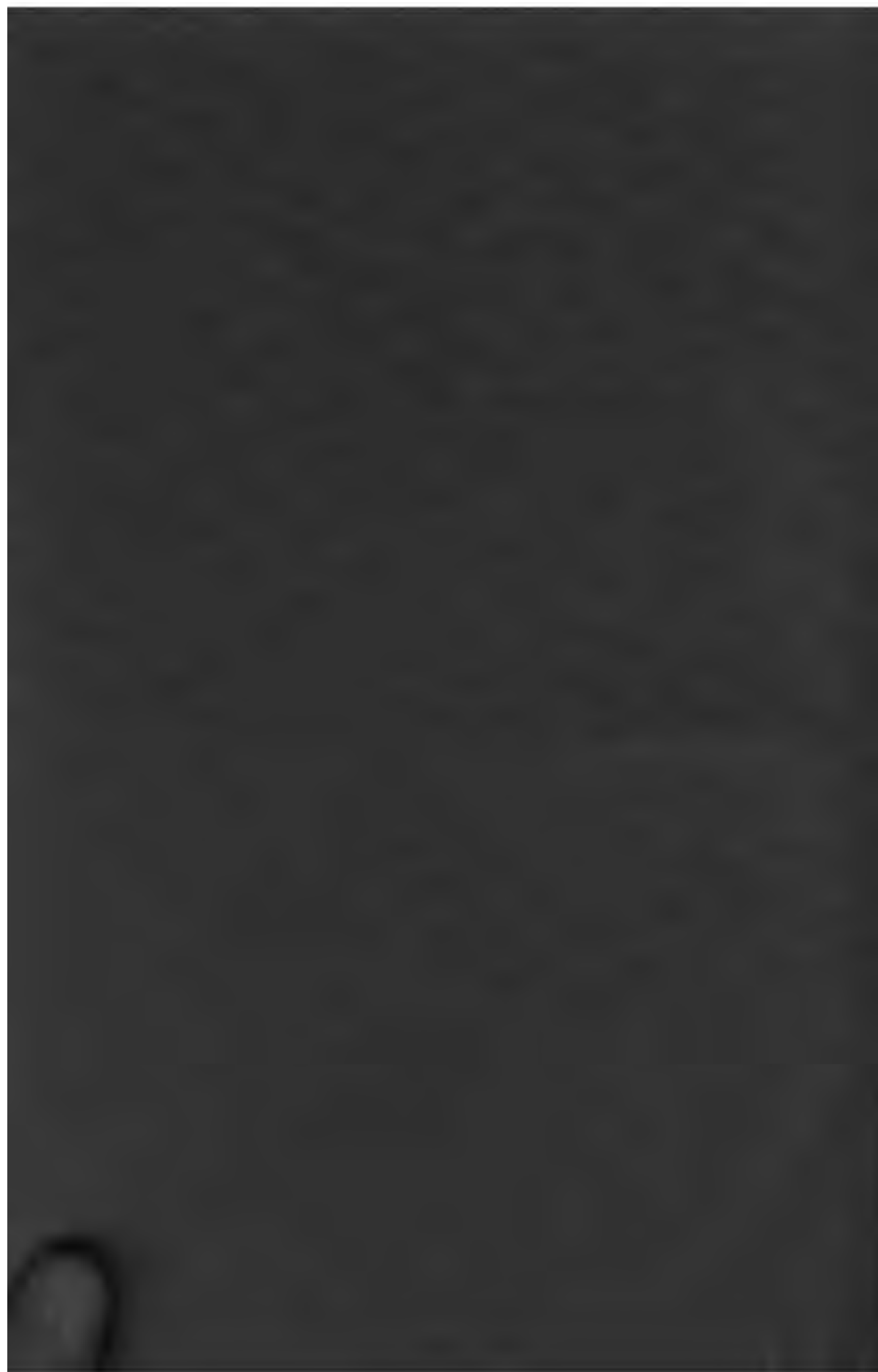

Szerző ajándéka.
(Zsoldos Benőé
joghallgató.
S.patak 98 XI/9.)

A

PROTESTÁNS PÁTENS

ÉS A SAJTÓ

a M. Tört. Társulat
Könyvtárának
Zsoldos Benő

IRTA

BALLAGI GÉZA.

(*Különlenyomat a Protestáns Szemle 1892. évf. I—II. füzeteiből.*)

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA
1892.

I.

A villafrancai béke megköttetett. A bécsi kormányférfiak beláthatták, mennyire elhibázott volt úgy bel-, mint külpolitikájuk. Ausztria beléletében a felbomlás jelei mutatkoztak; a külállamokhoz való viszonya a lehető legkedvezőtlenebb volt; elszigetelve, magára hagyatva szemben állott egész Európával. A helyreállt béke megadta az alkalmat a multak bűneinek jóvátételére; az olasz hadjárat szerencsétlen kimenetele s az ebben rejlő tanulságok világos ujjmutatással szolgáltak a teendőkre nézve. A császár a birodalom összes népeihez intézett július 18-diki manifesztumában ki is jelenti, hogy a béke áldásai kétszerte kedvesek neki, mivel így kellőleg rá fog érni, hogy most már minden figyelmét és gondját azon maga elé tűzött feladat sikeres megoldásának szentelhesse, hogy Ausztria belső jólétét és külhatalmát gazdag szellemi s anyagi erőinek czélirányos kifejtése, valamint a közigazgatásban és a törvényhozásban teendő korszerű javítások által tartósan megállapítsa.

Ezzel hivatalosan be volt jelentve a reform-korszak kezdete, s Ausztria népeivel együtt a magyar nemzet is átadhatja vala magát a boldog reményeknek, ha 1859-ben Magyarországon reformokra és nem rendszerváltozásra lett volna első sorban és mindenek felett szükség.

Az akkor fennállott rendszer keretében a reform nemcsak formailag, de lényegében sem lehetett kielégítő. Az alkotmányos tényezők közül az, mely a nép akaratát képviseli s melynek közreműködése nélkül az intézmények jogilag nem konstituálhatók, — tétlenségre volt kárhoztatva; a másik: a meg nem koronázott uralkodó szintén nélkülözte

a törvényhozás- és kormányzásban való törvényes részvétel legfőbb és nélkülözhetetlen kellékét. A bécsi kormány folytonosan hirdette, hogy legfőbb gondja mindent tenni a népért; de semmit sem akart tenni a nép által.

Már magában a tout pour le peuple et par le peuple elvének semmibevevése természetesen meghiusított minden úgynevezett reform-kisérletet. Az alattvalóknak észre kellett venniök, hogy a szabadelvűségnek csupán látszatával biró engedmények csak arra valók, hogy megnyugodjanak az atyáskodó kormány bölcseségében és jóakaratában s ne gördítsenek akadályokat elégedetlenkedésök által a kormányhatalom fokozatos gyarapítása elé. A kormánynak gondja volt rá, hogy már az iskolában megtanulja a leendő polgár, hogy neki a legfőbb és legszentebb kötelessége a felsőbbség iránti engedelmesség. Mi az alattvaló kötelessége uralkodója iránt? kérdi a hivatalos káté, melyet a népiskolák számára a közoktatási miniszter rendeletére ezer meg ezer példányban nyomattak ki és terjesztettek szét.[1] Felelet: Az alattvaló kötelessége uralkodóját tisztelni. Mi módon tiszteli az alattvaló uralkodóját? kérdi tovább a káté. Felelet: Az által, ha rendeleteinek engedelmességgel aláveti magát és mindent megtesz, a mit az neki az egész ország javáért parancsol. Kell-e engedelmeskedni még a *gonosz* uralkodónak is? Kell; mert az Isten igy parancsolja.

Az alkotmányos formák mellőzése s a hatalom egyoldalú kezelése mellett a nemzeti aspiratiók kielégítéséről természetesen szó sem lehetett. A kormány tehát hazugságokkal igyekezett a nemzet háborgó lelkiismeretét megnyugtatni.

Az a rendszer, melyet 1848 után s némileg módosított kiadásban az olasz hadjárat befejeztével Bécsben követtek, a hazugság és kapkodás rendszere volt.

[1] Nálam a kath. népiskolák számára készült német nyelvű kiadásból van meg egy példány, melynek czíme: *Pflichten der Unterthanen gegen ihren Monarchen.* Zum Gebrauche der katholischen Volksschulen im Kaiserthum Österreich. Wien. Im k. k. Schulbücher-Verl. 1859. 8-r., 26 lap.

Erről első sorban a protestánsok tehetnek tanubizonyságot. A protestáns egyházszervezetre vonatkozólag az ordres, contreordres és desordres egymást váltották fel; folytonosan ismételve valóságos vivi sectiot végeztek a bécsi urak az egyház testén s mindezt azért — és ez volt már a hazugság, — hogy rendet hozzanak be az egyház kormányzatába, hogy megkönnyítsék, illetőleg lehetővé tegyék ama törvények végrehajtását, melyek a protestánsok vallásszabadságát biztosítják.

Haynau még őszinte volt. Katona létére nem diplomatizált, nem csűrte-csavarta a dolgot, hanem a rendelkezésére bocsátott nyers erőre támaszkodva s megvetve az isteni és emberi jogokat, egy tollvonással keresztül húzta mindazt, a mit a protestánsoknak sikerült évszázadok küzdelmei árán kicsikarni a hatalomtól. Már 1854-ben, midőn a Haynau-féle rendelet hatályon kívül helyeztetett, a kormány megkezdi az alakoskodást; hamis igéretekkel igyekszik félrevezetni a közvéleményt s megóvni intézkedéseire nézve a törvényességnek legalább látszatát. Rendelete szakasztott mása, paraphrasisa a *Haynauénak*, azzal a különbséggel, hogy azt az ideiglenesség jellegével ruházza fel, megigérvén, hogy a magyar protestánsok ügye még abban az évben az 1791-diki törvény értelmében véglegesen rendeztetni fog.

Igéretét csak 1855-ben váltotta be, de úgy, hogy nem volt benne köszönet. A Bécsbe meghivott protestáns bizalmi férfiak — daczára ama kijelentésöknek, hogy ők az egyház megbizatása nélkül annak ügyében mitsem határozhatnak — megvitatták az eléjök terjesztett munkálatot, mely 1856-ban «*Törvényterv*» czím alatt[1] kiadatott az egyházkerületeknek,

[1] Két kiadását ismerjük. Az egyiknek czíme: *Törvényterv* a két evangelikus hitfelekezet egyházi ügyeinek képviseletét és igazgatását Magyarország, a szerb-vajdaság és temesi-bánságban illetőleg. Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája. 1856. 8-r., 72 lap. — A másiké: *Törvényterv* mindkét hitvallású evangelikusok egyházi ügyeinek képviseletéről és igazgatásáról Magyarországon, a szerb-vajdaságban és temesi Bánátban. *Apostol Pál* tiszáninneni helv. hitv. superintendens felügyelete alatt hivatalosan fordítva. Sárospatak. A főiskola betűivel és költségén. 1856. 8r.

hogy az 1791-diki törvény értelmében terjeszszék elő arra vonatkozólag véleményöket. Az egyhangú vélemény az volt, hogy az egyház ügyei véglegesen és törvényesen csakis zsinat által rendezhetők.

A küldöttségnek, mely az egyetemes egyház eme meggyőződését a trón zsámolyánál tolmácsolta, ő Felsége azt válaszolta, hogy «kérelmeiket figyelmesen megfontolván, látni fogom, mennyire teljesíthetem kivánságaikat; legyenek meggyőződve, hogy én helvét hitvallású alattvalóimnak csak javát kivánom; ellenben elvárom, hogy önök is nekem igaz bizodalommal és hív ragaszkodással megfelelnek.» [1]

A megfontolás eredménye a szeptember 1-sői pátens [2] lőn, melynek az egyházi rendtartásra vonatkozó 55. §-a a vallás és közoktatásügyi miniszter szeptember 2-diki rendeletében foglalt határozmányok által egészíttetett ki. [3]

Maga a pátens az ügy fontosságához képest nem nagyon terjedelmes, de annál inkább magán viseli *Thun* bőbeszédű, aprólékoskodó rendelete a «Vielregiererei» ismertetőjeleit. A kedélyes bécsieket ebben a szomorú korszakban sem hagyta el hagyományos humoruk. Egy kép keringett köztük. A képen egy vékony, lesoványodott, elkényszeredett Beamter rajza látható, a mint egy csomó papirost visz a hóna alatt, ezzel a felirattal: «das sind die Gesetze»; a hivatalnok után egy

[1] *A helv. hitv. dunamelléki, dunántúli és tiszántúli superintendentiák* részéről az egyház és iskola ügyében Ő császári, királyi Apostoli Felsége előtt április 20-án megjelent küldöttségnek előterjesztése és Ő Felségének legkegyelmesebb válasza. Pest, 1857. Nyomtatta Landerer és Heckenast. 2-r. 4 lap.

[2] *Kaiserliches Patent vom 1. September 1859*, betreffend die innere Verfassung, die Schul- und Unterrichts-Angelegenheiten und die staatsrechtliche Stellung der evangelischen Kirche beider Bekenntnisse in den Königreich Ungarn, Croatien und Slavonien, in der Wojwodschaft Serbien mit dem Temeser Banate und in der Militärgränze. Wien. Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei. 1859. 4-r., 12 lap. — Magyar fordításban: Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1859. 38. sz.

[3] Magyar fordításban: Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1859. 39. 40. 41. szám.

kétlovas kocsi halad megrakva irományokkal, melyekre az van irva, hogy «und hier sind die Erläuterungen».

Az a tizenkét lapos negyedrétű nyomtatvány, mely magát a császári nyilt parancsot foglalja magában, tartalmilag mégis súlyosabb volt egy szekér «Erläuterung»-nál; annyira súlyos, hogy agyonnyomással fenyegette a protestáns egyház hatalmas épületét.

A történelmi jog az a szilárd alap, melyen az épület áll s ezt *Thun* a fejedelmi kegyelem ingoványával akarta helyettesíteni. A protestánsok jogait biztosító nemzetközi szerződéseket és alkotmányos törvényeket — bármily hiányosak és tökéletlenek is különben, — a mennyiben az összes czivilizált nemzetek oltalma alatt állanak, józan észszel nem lehet cserébe adni a legtökéletesebb s a legelőnyösebb császári pátensért sem; mert ez utóbbinak kútforrása: a fejedelmi kegyelem, ép úgy alá van vetve az enyészetnek, mint maga az uralkodó személye. Erre a kézzelfogható igazságra annál könnyebben rájöhettek a protestánsok, mert a pátens által nyújtott előnyök sem csábíthatták őket annyira el, hogy azokért érdemesnek látszott volna kirúgni maguk alól a biztos talajt.

A pátens tökéletesen beleillik annak a rendszernek a keretébe, mely egy-két szabadelvűnek látszó intézkedéssel eltakarni igyekszik a legreactionariusabb törekvéseket; mely a superinspectio jogát nem mint negativ irányú kormányzati jogot tekinti, hanem a felügyelet czímén tevőlegesen beleavatkozik az egyes társadalmi érdekkör illetékességéhez tartozó ügyekbe; mely az állam és a társadalom minden tagját, minden intézményét egyenruhába öltözteti, hogy egyformaságot hozván létre mindenben, annál könnyebben felhasználhassa a létező erőket saját czéljaira; mely féltékeny gonddal őrködik a rend fölött s a jó rend kedvéért minden töprengés nélkül megöli a szabadságot.

Ha a pátenst elemeire bontjuk szét s annak ötvennyolcz paragrafusát tárgyilagosan megvizsgáljuk: két csoportba oszthatjuk intézkedéseit. Az egyik csoportba tartoznak az elő-

nyök, melyek ismét vagy értéktelenek vagy az előző törvényeken alapulnak s így egyszerűen csak a törvényes alapra való visszatérés következményei levén, tulajdonképen engedményeknek nem tekinthetők, vagy végre csalétekül szolgálnak, hogy az érdekletteket levegyék a lábukról.

A paragrafusok másik csoportja egy tükör, melyből a rendőr-állam képe a maga undorító mivoltában verődik vissza.

Ilyenek például, hogy ha valamely iskola erkölcsi vagy politikai (!) tekintetben ártalmas jelleget ölt magára: a politikai országos kormányszék által, a superintendentia egy küldöttjének meghivása mellett, vizsgálat tartandó s az eredményhez képest az iskola bezárása elrendelendő (11. §.); vagy hogy egy iskolában sem szabad oly tankönyvet használni, mely a kormány jóváhagyását meg nem nyeri (13. §.); a középtanodák és praeparandiák igazgatói a kormányhatóságok irányában felelősek (14. §.); az, a kinek hivatása valamely egyházkormányzói gyülekezetben elnökölni, személyesen felelős azért, hogy a törvényes rend fenntartassék és oly határozat ne hozassék, mely vagy a gyülekezet törvényes jogain túlmenne vagy pedig a fennálló törvényekkel ellenkeznék (41. §.); az egyházi gyűlések nem nyilvánosak (45. §.); a generális conferentiák, valamint a superintendentiális konventek jegyzőkönyvei a vallásügyi miniszteriumhoz fölterjesztendők, melynek jogában áll a hozott határozatokat felfüggeszteni (46. §.); a papok, tanítók, hivatalukat csak a kormány beleegyezésével foglalhatják el (49. §.); a superintendensek és egyházkerületi gondnokok választása pedig az uralkodó által erősíttetik meg (51. §.) stb. stb.

Közhelylyé vált igazság, hogy az önkormányzat s az ezzel együtt járó gyülekezési jog, valamint a nyilvánosság joga, mindmegannyi éltető elemei a protestantizmusnak. S épen ezektől fosztatott meg a pátens által.

Bármily elfogulatlanul tanulmányozzuk tehát a nyilt parancsot, semmikép sem jutunk arra az eredményre, a mire egy újabb protestáns egyházjogi irónk, ki azt állítja, hogy

a pátens s a másnap megjelent miniszteri rendelet «az egyházpolitikai jogok tekintetében az uralkodó felség más alkalommal is nyilvánult jóakaratának mindig szép emléke lesz egyházunk történetében».[1]

Az akkori lapok hálálkodtak ugyan ő felsége jóságáért; a Prot. Egyh. és Isk. Lap szerkesztője ismét és ismét kijelenti például, hogy «a nyilt parancsban ő felsége egyházunk iránti atyáskodó szeretetének legvilágosabb jeleit látjuk»;[2] de ezek csak afféle frázisok voltak, melyeket óvatosságból kellett szárnyra bocsátani, hogy a kritika keserű labdacsát a kormány annál könnyebben megemészthesse. Ma azonban már nincs többé semmi okunk arra, hogy a kritika élét ily módon eltompítsuk. Midőn a kormány egy intézményt előbb halálra sebez, aztán biztos tudatában annak, hogy a halál úgyis be fog következni, apró tapaszokkal ragasztja be a vérző sebeket: ez nem jóakarat; ezt a maga nevén képmutatásnak nevezik.

A nyilvánosság jogán ejtett sérelemre mily értéktelen, haszontalan volt a 43. §. tapasza, mely nagykegyesen megengedi, hogy a zsinatok országfejedelmi biztosok jelenléte nélkül tarthatók. Ha a kormány a nyilvánosságot nem zárja ki gyűléseinkből: a protestánsok minden fejtörés nélkül belenyugosznak, hogy ezentúl is ott legyen zsinataikon az államhatalmat képviselő fényes egyenruha, mert egygyel több vagy kevesebb hallgató — még ha hivatalos minőségben szerepel is — nem számít ott, a hol a hallgatóság száma korlátozva nincsen.

De az sem tekinthető valami különös kegyelemnek, hogy a házassági perekre nézve az egyházi biróságok illetékessége elismertetik (6. §.); valamint, hogy a Horvát-Szlavonországban s a határőrvidéken lakó protestánsok is felruháztatnak a szabad vallásgyakorlat jogával (47. §.); mert hiszen a házassági perekre nézve hasonló intézkedést tesz már az

[1] *Kovács Albert:* Egyházjogtan. I. 215.
[2] Prot. E. I. Lap. 1859. 1022. l.

1791-diki törvény; Horvát-Szlavonország és a határőrvidék pedig a bécsi és linczi béke megkötésekor is a magyar korona országai közé tartoztak s így az említett békekötések ezekre is ép úgy kötelezők voltak, mint a szoros értelemben vett Magyarországra nézve. A pátens 6. és 47. §-ában foglalt intézkedések által tehát a kormány egyszerűen a törvényes alapra helyezkedett vissza, a mi kötelesség volt, de nem kegyelem.

Végre az 53. §., mely szerint a superintendentiák az állampénztárból évenként segedelmi átalánypénzt kapnak, mézes madzag volt. Ezzel akarta a kormány megpuhítani, illetőleg elnémítani az előrelátott ellenzéket. Jól tudták az intéző körök, hogy furfang nélkül czélt nem érnek. *Thun* január 10-diki[1] s február 5-diki rendeletében[2] azzal a ravasz fogással élt, hogy egyenesen az egyházközségeknek hagyja meg a rendezkedést, úgy okoskodván, hogy azoknak nem lesz annyi bátorságuk, mint az egyetemes egyháznak, a coordinatióba tehát bele fognak menni. Ezzel, mint *Filó* helyesen jegyzi meg, maga a kormány, — a mely pedig a forradalomtól annyira irtózott s a mely a pátens ellen küzdő protestánsokat az állami rend felforgatásával vádolta, — forradalmi térre terelte az ügyet, ellenszegülésre izgatván a papokat törvényes elöljáróikkal szemben.[3] S hogy ez ellenszegüléshez annál inkább kedvet kapjanak: a február 5-diki rendelettel egyidejűleg, *ugyancsak február 5-diki kelettel* az államsegélyre vonatkozó legfelső elhatározás is közhirré tétetett.[4]

A do ut des, facio ut facias elvét követte a kormány. Szinte mondani látszott, hogy én segítek a nyomorúságtokon, adok a számotokra alamizsnát; de ti viszont háláljátok meg jószivűségemet azzal, hogy parancsaimnak engedelmeskedjetek. A tizenkét ujonnan szervezendő egyházkerület superin-

[1] Lásd Prot. E. I. Lap. 1860. 4. sz.
[2] Lásd u. o. 1860. 6. sz.
[3] *Filó*: Rapport sur l'église de Hongrie. 26. l.
[4] Prot. E. I. Lap. 1860. 10. sz.

tendensei, esperesei, lelkészei és néptanítói összesen 94 ezer forintnyi hivatali pótlékot, illetőleg segélyt kaptak volna azért, hogy fölhagynak az oppositióval. De — szerencsére — nagyon kevés érezte közülök annyira elviselhetetlennek a becsületes szegénységet, hogy anyagi helyzetének megjavításáért kész lett volna feláldozni egyháza jogait.

A bécsi minisztérium kormányzási képtelenségét mi sem mutatja inkább, mint az, hogy a protestánsokat boldogíthatni hitte a pátenssel; tehát egy évtized alatt annyira sem jutott, hogy megismerte volna a különböző népelemeket, melyeknek igazgatása gondjaira bizatott. Rövidlátó és korlátoltságukban makacs bürokraták intézték a birodalom sorsát. Folytonosan kisérleteztek a nélkül, hogy a kisérletek eredményéből a tanulságot levonták volna. Ha valami nem sikerült: kezdték újra a dolgot; a formán esetleg változtattak, de a lényeg maradt a régi; tágítani nem tágítottak, mert féltek, hogy a következetlenség vádja érvén őket, elvesztik tekintélyöket. Többnyire bevárták a teljes kudarczot s csak akkor mondtak le a további kisérletezésről.

Ilyen politika mellett a halvaszületett törvényeknek szeri-száma nem volt. Ezek közé tartozott a protestáns pátens is.

Az 1856-diki törvénytervezetet egyhangúlag visszautasították a protestánsok. Világosan kijelentették, hogy nekik nem felülről diktált, hanem önmaguk által alkotott törvényekre van szükségök; hivják össze hát a zsinatot. A kormány nem hallgatott rájok. Megújította az egyszer már dugába dőlt experimentumot. S a vége mi lőn? Ismét egy kudarcz, mely a többivel együtt a czivilizált világ előtt ékesszólóan demonstrálta az osztrák kormány képtelenségét.

A régi igazság, hogy bonum tametsi opprimitur, non extinguitur, most is bevált. Hitfeleink ellentállásán végre is meg kellett törnie a kormány makacsságának annyival is inkább, mert a protestánsok háta mögött állt az egész nemzet.

Soha Magyarországon nagyobb egyetértés az emberek

közt nem volt, mint ebben a korban. Pártok nem álltak egymással szemben. Megszünt a felekezetek, nemzetiségek közti torzsalkodás. A katholikusok, kik a konkordátum által szintén a történelmi jog alapjáról taszíttattak le, a közös szerencsétlenség elhárítása végett fegyverszövetségre léptek protestáns testvéreikkel; a siker felett érzett örömben s a balsiker által okozott levertségben a szövetségesek hűségesen megosztoztak egymással, úgy, hogy a nemzet koszorús költője méltán hirdethette, hogy immár bekövetkezett az egy akol és egy pásztor korszaka:

«Ezernyolczszáz ötvenkilenczbe' volt
(Jegyezzük ezt a jobb évek közé!)
Midőn a választófal leomolt,
Mely sziveinket elkülönzé;
Midőn párt-, faj-, rang-, vallásgyűlölet
Kiveszett e honban minden háztól.
Maradjon így hát világ végeig
Egy Isten és hon, — akol és pásztor.» [1]

A pátens elleni harcz nemzeti küzdelem volt. A protestánsok, midőn saját ősi alkotmányos presbyterialis szervezetök mellett síkra szálltak: a mindent központosító abszolutizmust támadták meg. Az «egységes Ausztria» irányadó köreit lelkesítő centralisatió szelleme hatja át a pátens minden sorát. A birodalom egységének nevezett szörnyeteget és a közszabadság elnyomására szolgáló igazgatási rendszert ostromolták tehát meg a protestánsok a pátensben, s így küzdelmök szükségszerűleg politikai jelleget öltött magára. Eredménye is inkább politikai, mint vallási volt. Túloznánk, ha állítanók, hogy az osztrák kormány nyomása nem fejlesztette volna hitfeleinkben a hitbuzgóságot, az egyházi ügyek iránti érdeklődést; hiszen az előző századok története is bizonyítja, hogy az egyházias szellem hasonlít a pálmához, mely sub pondere crescit. De másrészről az is bizonyos, hogy míg vallás-erkölcsi tekintetben a pátens elleni mozga-

[1] *Jókai* az Üstökösben. 1859. 13. sz.

lomnak maradandó nyoma nem maradt: politikai fejlődésünk történetében ez a mozgalom tette le a határkövet az elnyomatás és az alkotmányos kibontakozás korszaka közé.

Hogy a küzdelem teljes sikerrel végződött: ez annál bámulatosabb, mert bármily jogosnak látszott is a pátenst visszavonó 1860. május 15-diki legfelsőbb kézirat [1] ama szemrehányása, mely szerint a kormánynak a protestáns ügyek rendezésére czélzó intézkedései «a nép kedélyének növekedő nyugtalanítására használtattak alkalmul»: a «kedélyek nyugtalanítására» szolgáló intézmények: az egyházi gyűlések és a sajtó, részint tétlenségre voltak kárhoztatva, részint annyira megrendszabályoztattak, hogy a közvélemény alakulására, fejlesztésére úgyszólván csak lopva tehettek valamit.

Az egyházi gyűlések tartását az 1859. október 8-diki rendelet betiltotta.

A pátens 26. §-a az ág. hitv. evangelikusok részére hat superintendentia szervezését rendeli el; ezek: a pesti, a pozsonyi, a soproni, az eperjesi, a szarvasi és az újverbászi; a helv. hitvallásúak részére szintén hat superintendentiát állapít meg, u. m. a pestit, a komáromit, a pápait, a sárospatakit, a debreczenit és az újszivaczit. Megállapítja egyszersmind az esperességeket is. Nem gondolta meg a kormány, hogy az egyházkerületek és esperességek új beosztása által önmaga teszi lehetetlenné a pátens végrehajtását. «Erit mihi magnus Apollo — irja a Prot. Egyh. és Isk. Lap szerkesztője mindjárt a pátens közzétételekor, — a ki megmutatja az Ariadne-fonalat, mely a pátens által megteremtett zavarból kivezet. Micsoda testület vegye kezébe a dolgot? A régi superintendentiák hatályon kívül helyeztettek; tehát az újak. De hát ki rendezze azokat?» [2]

Az október 8-diki rendelet azután a districtualis konventek tartását az eddigi püspöki kerületek szerint megtiltja, s

[1] Lásd egész terjedelmében: Prot. E. I. Lap. 1860. 20. sz.
[2] Prot. E. I. Lap. 1859. 994. l.

ebből folyólag akként intézkedik, hogy az evangelikusoknak csak a 26. §. pontos követése mellett van joguk superintendentialis gyülést tartani; a superintendentialis konventre semmi más esperességek össze nem gyülhetnek, mint azok, melyek a 26. §. szerint egyik vagy másik superintendentiát képezik; ha a superintendentialis konventek a szept. 1-sői nyilt parancs 26. §-a által kijelölt püspöki kerületektől eltérő alkotással ülnének össze ezentúl is: akkor ezek határozatai semmiseknek nyilváníttatnak s az ily jogosíttatlan gyülések összehivása, valamint az azokban való részvétel komoly felelősséget vonna maga után; azon esetben pedig, ha minden várakozás daczára, valahol meg akarnák kisérleni ily jogtalan superintendentiális konvent tartását, a politikai hatóságok oda utasítandók, hogy azon személyeket, kik ily jogtalan módon akarnak összegyülni, a szétoszlásra szólítsák fel s ezen felhivásnak való nem engedelmeskedés esetében annak rendőri eszközökkel is megkivántató nyomatékot adjanak és a pontos teljesítést biztosítsák. [1]

Ennek a rendeletnek a súlyát legelőbb a dunamellékiek érezték meg.

Egyházkerületi gyülésük 1859. deczember 12-dikére ki volt hirdetve. De a kormány betiltotta azt. *Báthory* helyettes püspök a helytartó-tanács alelnökénél, *Cseh Eduárdnál*, a tilalom visszavonását nem birván kieszközölni, azonnal beadta lemondását az öt és fél év óta viselt administratorságról s 30 év óta viselt egyházkerületi főjegyzői állásáról. Hiába kérték *gr. Ráday*, *Sárközy Kázmér, Török* és *Ballagi,* kiket — tudomásom szerint — értekezletre hivott össze, hogy ily válságos viszonyok közt ne hagyja oda helyét rosz katona módjára: még ő kerekedett felül s ő tett szemrehányásokat, hogy őt hagyták magára a veszélyben. A gyülést azért a kitűzött időben a legidősb egyházmegyei gondnok, *gr. Ráday Gedeon* s a legidősb esperes, *Fodor Pál* elnöklete alatt megtartották; elfogadták ott az ő felségéhez intézendő, *Filó* által fogalmazott feliratot s a *Szózat eléneklése* után szétoszlottak.

[1] Prot. E. I. Lap. 1859. 43. sz.

Az engedetlenség azonban nem maradt következmények nélkül. Ugy az elnökök, mint a gyűlésen résztvettek közül többen, pl. *Sárközy Kázmér*, *Filó* stb. perbe fogattak; a hivatalos Budapesti Hirlap pedig kinyilatkoztatta, hogy a mennyiben *Báthory Gábor* helyettes superintendens, meghívóját visszavonta, a gyűlés «superintendentialis konvent jellegével nem birhat».

Ehhez hasonló nyilatkozattal jelenti ki a hivatalos lap a három nappal később megtartott ev. bányakerületi gyűlés törvénytelenségét is. Az említett gyűlést a *Haynau* idejében kinevezett *Komáromy* superintendens nem akarván összehívni, megtette ezt helyette a legidősb esperes, *Esztergályi Mihály*, daczára annak, hogy magától *Thuntól* érkezett hozzá szigorú tilalom a gyűlés-tartást illetőleg. A templom kulcsát a pesti német egyház lelkésze, *Lang Mihály* — a rendőrség parancsának engedelmeskedvén — nem adta ki, ennélfogva a gyűlést az iskola épületében tartották meg. Alig hogy megkezdődött *Esztergályi* esperes és *Dessewffy Ottó* elnöklete alatt a tanácskozás, egy rendőrtiszt szétoszlásra szólította fel a jelenvoltakat, a mi — ha jól tudom, *br. Prónay Gábor* közbelépésére, ki figyelmeztette a gyülekezetet, hogy nem ott van a helye a kormány kiküldöttével alkudozni — meg is történt, miután az elnök a határozatot kimondta s *Székács* egy valóban remek, rögtönzött könyörgéssel könyekre indította nemcsak a gyülekezetet, de magát a rendőrtisztet is. [1]

Az akkori közhangulatot jellemzi, hogy az egyetemi ifjúság — mint a Wiener Zeitung deczember 16-diki esti lapjában olvassuk — hatalmas tüntetést rendezett a bányakerületi küldöttek tiszteletére. A bécsi lap tudósítója csak «100 diákot» látott, az Ostdeutsche Post ellenben 200-ra becsüli a tüntetésben résztvett diákok s 1500-ra az egész

[1] *Székács* imáját, melyet az egyházkerületi gyűlés jegyzőkönyvébe is beiktattak, lásd egész terjedelmében: *Das k. k. Patent als Mystification*, 70. l.; eredetiben: *Felvidéky:* Protestantismus és pánszlávizmus, 64. l.

tömeg számát. A tüntetőket katonai őrjárat verte szét. Egyet közülök, a ma is szereplő *br. Kaas Ivort* — minthogy tettlegességet követett el, más versió szerint, minthogy rohamra szólította fel a jelenvoltakat, ismét más versió szerint azért, mert a rendőrbiztost sértő szavakkal illette [1] (ő maga mondhatná meg leginkább, melyik az igaz) — letartóztatták.

Az egyetemi ifjúság ettől a naptól kezdve tevékeny részt vett a kormányellenes hangulat ébrentartásában, mitsem törődve az egyetemi tanácsnak mindjárt másnap közzétett figyelmeztetésével, hogy t. i. a demonstratióktól óvakodjanak, mert a törvények tisztelete első kötelessége minden állampolgárnak, annyival is inkább az akadémiai polgárnak, ki magát az állam, a törvények s az igazságtétel jövendő szolgájául akarja kiképezni. [2]

Az ifjak, — kiknek főhadiszállásuk a Fillinger-kávéházban volt, — nem szüntek meg borsot törni a rendőrség orra alá. *Nedeczky Jenő*, Deák unokaöcscse, *Szeniczey Ödön* s még nehány jogász *Albrecht* főherczeg jelenlétében egy álarczos bál alkalmával a német zenekart a teremből kikergette, mert a Gotterhalte-t kezdte rá, aztán az egész báli közönség elénekelte a Hymnust s még ráadásul *Nedeczky* egy hatalmas beszédet is tartott a zsarnokság ellen. A Batthyány-requiem; a márczius 15-diki tüntetés áldozatának, *Forinyák Gézának* temetése, mindmegannyi demonstratió volt a kormány ellen.

A protestánsok, — kiknek az ifjúság mozgalma szintén malmukra hajtotta a vizet, — fennebb említett két egyházkerületi gyülésökön kívül még kettőt tartottak a hatóság beavatkozásával.

A duñántúli ref. egyházkerület Pápán október 17-től 19-ig a tárgyalásra kitűzött ügyeket legnagyobbrészt elvégezte, a pátens ellen a feliratot megszerkesztette és elfogadta,

[1] Magyar Sajtó 1859. decz. 19.
[2] U. o. 1859. decz. 17.

midőn *Ferenczi* szolgabiró a gyűlésteremben megjelent és saját felelősségére betiltotta a tanácskozás folytatását.

Az 1860. január 11-diki tiszántúli ref. superintendentiális gyűlést *Hanke Leo* kormánybiztos hasonlókép feloszlásra szólította fel. Mire *Tisza Kálmán*, a nagyszalontai segédgondnok felállván, hogy kifejtse, miért nem engedelmeskedhetnek e felhivásnak, a biztos közbevágott, hogy az ő küldetése eddig terjedt, most tehát távozik, mi meg is történt. A gyűlést azonban tovább folytatták.

A törvényes lépéseket, melyeknek megtételével fenyegetődzik a pesti hivatalos lap január 13-diki számában, a tiszántúliak ellen csakugyan megtették.

A gyűlés jegyzőkönyvét és aktáit *Popa György* vizsgálóbiró lefoglalta.[1] Azután *gr. Degenfeld Imrét, Balogh Pétert, Daróczy* esperest és kabai lelkészt, a két *Révészt, Borbély Miklóst, Vállyi Jánost, Könyves Tóth Mihályt, Ujfalussy Miklóst* stb. a nagyváradi törvényszék elé idézték. Hogy *Révész Imre* ebben az ügyben szintén megidéztetett, — a mit *Révész Kálmán* kétségbe von[2], — ezt a mellett, hogy *Ballagi Mórhoz* intézett egyik levelében olvassuk, ilyen bizonyíték nélkül is határozottan állíthatnók, miután a január 11-diki gyűlésen résztvettek közűl egy sem kerülte ki a biróság részéről a zaklattatást, épen *Révészre* nézve lett volna tehát legkevesebb oka a nagyváradi törvényszéknek kivételt tenni.

Balogh superintendens, kit midőn április 15-dikén Nagyváradra érkezett, a pályaudvaron *gyászba öltözött* fiatalok beszéddel üdvözöltek,[3] valamint *Degenfeld* és *Daróczy*, kihallgattatásuk alkalmával úgy nyilatkoztak, hogy az ő védelmök és birájuk a közjogban és az őseik vérével megpecsételt szerződésekben van megállapítva s hogy tudva, miként a biróság parancsot kapott az ő üldöztetésökre, a

[1] *Kiss Kálmán*: A szatmári ref. egyházmegye története. 256. l.

[2] Prot. E. I. Lap. 1883. 701. l.

[3] Pesti Napló 1860. április 24.

miért törvényesen biztosított vallási jogaikat gyakorolták, bevárják elitéltetésöket a nélkül, hogy azt meg akarnák akadályozni az amúgy is fölösleges védelemmel. [1]

Tisza Kálmán hasonlóképen biróság elé állíttatott; egyszersmind házkutatást tartottak nála. A biró az iránt hallgatta ki, hogy midőn a pátens visszautasítására hívta fel a gyülést, mit értett az alatt, hogy «fejezze ki a gyülés reményét, miként ilyen és más hasonló zaklattatásoktól jövőre megkíméltetünk.» Azt értettem — felelé Tisza, — hogy például ok nélkül a biróság elé ne idézgessenek bennünket.

A házkutatás alkalmával pedig Biharmegye főnöke megriadva a nagy munkától, melylyel a rengeteg iromány átnézése járna, azt kérdezte Tiszától, mondja meg becsületszavára, van-e nála valami *izgató irat?* Van, felelte Tisza. S ezzel a főnök elé tette a pátens eredeti szövegét.

Ilyen zaklattatások, a gyülésezési jog ilyetén megszorítása mellett természetesen felette nehéz és — tegyük hozzá — veszedelmes volt a protestáns kérdésben állást foglalniok épen maguknak a közvetlenül érdekelteknek. De kétszeresen megnehezíttetett ez az által, hogy a sajtót, melyet a 48-diki törvényhozás fölszabadított, ismét bilincsekbe verte a szabad szótól irtózó kormány.

Az utólagos cenzura — ez a kétszeresen gonosz, mert nemcsak a szellemre, hanem a zsebre is nyomasztólag ható alakja a cenzurának — állt fenn nálunk 1852-től. A sajtórendtartást tartalmazó, 1852. május 27-én kelt nyilt parancs hű kinyomata az alakoskodó kormányzati rendszernek. Ezeket a kifejezéseket: könyvrendőrség (Bücherpolizei), könyvvizsgálat, cenzura, — hiába keresnők benne. De a mi név szerint hiányzik belőle, az tényleg benne van a maga egész visszataszító mivoltában. S ez a legocsmányabb hypokrisis!

Az időszaki nyomtatványnak minden egyes számából

[1] Les institutions de la Hongrie et leur violation. (*Ludvigh Jánostól.*) 101. l.

vagy füzetéből, legfölebb egy órával a szétküldés előtt egy példányt a közrend és közbiztonság föntartására kirendelt hatóságnál és oly helyeken, a hol állami ügyészségek voltak, még ezeknél is le kellett tenni. Minden más, a sajtó alól kikerült nyomtatványból, köteleztetett a nyomtató egy példányt a szétküldés előtt 3 nappal a hatóságnak átnyujtani, megtiltatván a nyomtatványoknak az említett határidők eltelte előtt való kiosztása, illetőleg szétküldése. A lapszerkesztők azonban, hogy kárt ne szenvedjenek a kész nyomtatvány elkobzása által, nem egy órával, hanem 4—5 órával, sőt a heti lapok szerkesztői 1—2 nappal a megjelenés előtt elküldték az u. n. reviziót a rendőrséghez. A melyik közülök a rendőrfőnök kegyében volt, az még a kinyomatás előtt megkapta az értesítést a cenzura esetleges kifogásai felől, de a melyik szerkesztőt *Prottmann* boszantani akart, annak a lap szétküldése előtt egy fél órával üzente meg, hogy a lap illető száma lefoglaltatott.

Egy lapszerkesztőség műhelyében nőttem fel. Emlékszem hát nagyon jól, mily izgatottság fogott el még engem is — az akkor még gyermeket, — midőn a szerkesztő, ki szivemhez oly közel állt, önmagából kikelve szaladt a rendőrséghez, hogy lehetővé tegye lapjának idejében való megjelenését. A mikor már nehány óra mulva expediálni kellett volna a lapot: jött a hir, hogy *Prottmann* urnak kifogása van valamely czikk vagy annak egy bizonyos passzusa ellen. Erre megkezdődött az alkudozás a szerkesztő és a rendőrfőnök között, a mi annál nehezebben ment, mert *Prottmann* ugyan igen udvarias ember volt, de egy szót sem tudott magyarul s igy ugyancsak bajos volt vele megértetni, hogy például a miatt a magyar szó miatt, a mit kifogásol, még a haja szála sem görbül meg az osztrák kormánynak s a birodalom békessége nem fordul fel fenekestől. Természetesen többnyire a szerkesztőnek kellett engednie s még szerencsésnek érezhette magát, ha egyetlen egy inkriminált szó miatt a lap teljesen kész, kinyomatott ezer példánya megsemmisíttetvén, egy kis késedelemmel a megreparált

s újra nyomott lappéldányokat szétküldhette. De megtörtént az is, hogy a kijavításra nem volt többé idő, s akkor a lap csonkán, például két ív helyett fél íven, vagy egyáltalán nem is jelent meg.

A szerkesztőnek kétszeres szerencséje volt, ha a káron kívül, mely a kinyomatott lappéldányok megsemmisítése által érte, egyéb baja nem történt. Ha azonban a rendőrfőnök úgy találta, hogy a lap tartalma valamely hivatalból üldözendő büntetésreméltó cselekmény alapjául szolgál: a nyomtatványt lefoglalta, az államügyészség pedig nyomban megindította a szerkesztő ellen a bűnvádi eljárást. Családi irományaink közt számos idézvény található, melyben a budai császári országos törvényszék vizsgáló birája, *Marschalko*, a közcsendháborítás bűntényével vádolt szerkesztő kihallgatását rendeli el, közcsendháborításnak minősítvén az akkori büntető törvénykönyv mindazon cselekményt, a mely szerint valaki nyilvánosan vagy többek jelenlétében vagy nyomtatványokban, közkézen forgó iratokban vagy képek által engedetlenségre, fölkelésre, vagy a biróságok vagy más közhatóságok törvényei, rendeletei, itéletei és intézkedései ellen való ellenszegülésre, vagy az adók és más közczélokra szánt szolgáltatások megtagadására felhivást tesz közzé, izgat vagy csábít.

Alig van, a mi e kor igazságszolgáltatását inkább jellemezné, mint az, hogy lefoglalt, tehát soha közre nem bocsátott nyomtatvány miatt közcsendháborítás czimén helye volt a vádemelésnek. Világos, hogy ebben az esetben a per tárgyát olyan cselekmény képezte, a melynek nemcsak elkövetését, de még megkisérlését is lehetetlenné tette a rendőrség az által, hogy a közcsendnek megzavarására alkalmat szolgáltató nyomtatványt — mielőtt azt a szerzőn, nyomdászon és a szedőn kívül bárki láthatta volna — elkobozta.

Mily boszantóan nevetséges hatása lehetett a közönségre a Pesti Napló 1860. január 27-diki számában foglalt ama közleménynek, mely szerint a nevezett lap szerkesztője az 1859. november 8-diki számban az esztergomi ünnepély-

ről irt czikke miatt, mint közcsendháborító, vád alá helyeztetett, tehát egy olyan czikk miatt, a mit senki nem olvashatott, miután a november 8-diki számot a rendőrség lefoglalta.

Ha legalább elhallgatták volna az ilyen jogszolgáltatási abszurdumokat! De — és ez mutatja az akkori törvényhozók együgyűségét — maga a sajtórendtartás gondoskodott róla, hogy minden ilyen esetből közbotrány legyen, a menynyiben 21. §-ában elrendeli, hogy ha valamely időszaki nyomtatvány ellen bűnvádi eljárás indíttatik: ezen bűnvádi ügyben kibocsátott rendeletek, valamint a büntető itélet is, teljesen és változatlanul ugyanazon időszaki nyomtatvány legközelebbi számában közlendők.

A hirlap egyes számainak lefoglalásánál sokkal súlyosabb büntetések is érték a szerkesztőket. Igy nevezetesen — a sajtórendtartás értelmében, — ha valamely időszaki nyomtatvány a trón, a monarchiai uralkodásforma, a birodalom egysége és épsége, a monarchiai elv, a vallás, a közerkölcsiség vagy általában az állam alapjai iránt folytonosan ellenséges vagy a közcsend és rend fenntartásával össze nem egyeztethető irányt követett: szerkesztőjét előbb kétszer megintették, azután a lapot három hónapra, vagy esetleg örökre betiltották.

Igy tiltották be a *Vida Károly* által szerkesztett kolozsvári Magyar Futárt addig, míg a szerkesztő ellen közcsendháborítás czímén megindított per be nem fejeztetik. Az államügyész büntetésül indítványba hozta a nemesség elvesztését, egy évi nehéz fogságot, 500 forint lefoglalását a biztosítékból és elvesztését azon jognak, hogy valaha a vádlott bármely hirlapnak tulajdonosa, kiadója vagy szerkesztője lehessen. A nagyszebeni törvényszék azonban vádlottat fölmentette. Azzal persze senki sem törődött, hogy az államügyész kárt okozott és mennyit Vidának az által, hogy lapjának megjelenését felfüggesztette. Örülnie kellett a szerkesztőnek, hogy bármily anyagi kár árán legalább a büntetéstől megmenekült.

A megintésnél még drasztikusabb eszközt is alkalmaz-

tak a napi sajtó elhallgattatására. A rendőrség ugyanis megtilthatta, hogy bizonyos kényesebb tárgyról irjanak. Igy a Prot. Egyh. és Isk. Lap szerkesztője a lap 1860. márczius 9-diki számában kinyilatkoztatja, hogy a mennyiben a haza minden részéből érkeznek hozzá tudósítások a szeptember 1-sői legmagasabb nyilt parancs ügyében egyházkerületektől, egyházmegyéktől, ugy mint egyes gyülekezetek részéről: felsőbb helyről érkezett tilalomnál fogva nincs oly helyzetben, hogy eddigi mód és szokás szerint tartott akárminemű egyházi gyülés határozatait kiadhassa.

Ilyen terrorismus mellett a lapok természetesen csak a legnagyobb óvatossággal szólhattak a napi kérdésekhez.

Az 1852-diki sajtótörvénynek — mint *Kemény Zsigmond* később, mikor már szabadabbá vált a sajtó, tréfásan irja — meg volt a maga jó oldala, t. i. mind az iró, mind az olvasó ügyességét fokozta. Az iró megtanulta azt a mesterséget: ángyomasszonyról szólni akként, hogy mindenki megértette, miszerint tulajdonképen hugomasszonyról volt szó; az olvasó pedig megtanult a sorok közt olvasni, s a látszólag legártatlanabb megjegyzésre mosolyra nyiltak ajkai s ajkai közt — előbb óvatosan körülpillantva — azt mormogta: «aha, értem, értem!» [1]

Gyakran fogásokkal igyekeztek az ujságok lehetővé tenni, hogy egy vagy más ügyben a közönséget tájékoztassák, közvéleményt teremtsenek. Ha valaki szabadabb szellemben kivánt nyilatkozni, kieszközölte, hogy czikkét valamelyik bécsi lap közölje, onnan aztán átvehették a magyar lapok is. De ez a fogás sem sikerült mindig, mert a mi szabad volt Bécsben, nem volt mindig szabad Pesten is.

A kényesebb eseményekről a hivatalos Budapesti Hirlap vagy Wiener Zeitung után tudósították a lapok közönségüket. Persze amazoknak gondjuk volt rá, hogy a kormánynak közleményeik által valahogy kellemetlenséget ne okozzanak. Pesten ebben az időben 34 lap volt, ezek közt

[1] Pesti Napló 1860. nov. 1.

4 nagy napilap. De ezekből ugyan meg nem tudott az ország semmit például az egyetemi ifjúság által rendezett tüntetésekről vagy a primási jubilaeumról, vagy ha megtudott is valamit: kénytelen volt beérni a hivatalosok semmitmondó, száraz és minden kényesebb mozzanatot elhallgató tudósításainak reprodukcziójával.

A lapok egy szót sem irtak például a *Batthyány Lajos* kivégeztetésének évfordulóján tartott requiemről. Csak hallomásból, de nem a lapok útján tudta meg a közönség, hogy egy jogász elment a ferencziekhez s fölkérvén őket, hogy *Lajos* nevű elhunyt atyjáért tartson requiemet, ez meg is történt, az első magyar miniszterelnök özvegye jelenlétével dokumentálván, hogy a mise tulajdonképen nem ama bizonyos jogász atyjának, hanem az ő boldogult férjének szólt.

Vagy azt olvassuk ugyan az akkori hirlapokban, hogy *Kisfaludy Károlyért* 1859. decz. 15-kén roppant közönség részvételével gyászmisét tartottak; de arról a sokkal érdekesebb eseményről egy szóval sem emlékeztek meg a lapok, hogy midőn a rendőrség meghallotta, hogy az ifjuság ünnepélyesen szándékszik átszállítni Kisfaludy hamvait a váczi temetőből a kerepesibe: a tüntetés megelőzése végett éjnek idején maga gondoskodott az átszállításról, mire az ifjuság úgy fogott ki a rendőrségen, hogy nagy tüntetéssel megkoszoruzta a költő ujonnan hantolt sirját a kerepesi temetőben.

Az 1860. márczius 15-diki nevezetes tüntetésnek a lapokban csak egy hivatalos közleményben van nyoma, mely szerint az egyetem rektora közhirré tette, hogy a márczius 15-dikén történt események folytán — a mennyiben a fiatalság ismételt figyelmeztetések daczára demonstratiókban vett részt — a cs. k. hatóságok felső helyről felhatalmaztattak, hogy az ilynemű izgatásokban résztvevő tanulók ellen hivatalból közvetlenűl a cs. k. katonaság elé állíttatást is elrendelhetik. De hogy mik voltak azok a márczius 15-diki események; mi módon vették körül katonai kordonnal a kerepesi-úti temetőben nyugvó honvédek sirját; mi módon

lökte *Kormos Béla* a katonák feje fölött az ifjuság koszorúját a honvédek sirjára; mi módon lőtték le *Forinyák Gézát* stb., — mindezekről mélységesen hallgatnia kellett a sajtónak.

A *Scsitovszky* primási jubilaeumáról meg a Magyar Sajtó részletes tudósítást közöl ugyan, de annak legérdekesebb részéről, a lakomáról csak annyit olvasunk november 8-diki számában: «mindenik asztalnál voltak szép és *erőteljes magyaros* felköszöntések, melyeket tudósítónk — jelen nem lévén — nem közölhet egész hitelességgel.» Persze bajos is lett volna azokat «egész hitelességgel» közölni, mikor a többek közt *gr. Cziráky*, ez a különben konzervativ, loyalis főúr *Albrecht* főherczeg, *Rauscher* bécsi érsek, *Thun* miniszter jelenlétében az izzó szenvedély hangján azzal végezte beszédét, hogy «megfogyva bár, de törve nem: él nemzet e hazán», ugy hogy — mint *Kossuth* irja — Rauscher odafordulva Albrecht főherczeghez, nagy méltatlankodással jegyezte meg: «das ist ja eine Wühlerei!»[1] Az ünnepély egyes érdekes epizódjairól is csak hallomás útján értesültek az emberek. Például, hogy Thun a templomban az Albrecht számára készített emelvényen akart helyet foglalni, de kiszorította onnan *Apponyi*, a volt kanczellár, miután a jelenvolt főurak kereken megmondták, hogy ha Thun tolakodik oda, ők otthagyják a templomot. Ezeket tudva, bizonyára kaczajra fakasztotta az olvasót a hivatalos lap referádája, melyet a Pesti Napló is átvett november 9-diki számába, már csak azért is, mert november 8-diki száma lefoglaltatván, mégis meg kellett emlékeznie a jubilaeumról. A hivatalos tudósítás így hangzik: «az egész ünnepély a *legszebb rendben*, *legépületesb* lelkesedéssel és legméltóbb fénynyel *szerencsésen* ment véghez, a rendkívüli fényű díszlakomával együtt, mely az egyházi ünnepély után következett».

Midőn az 1859-diki és 60-diki hirlapokat böngészszük, egy sajátságos dolog tűnik mégis szemünkbe. Nagy meg-

[1] *Kossuth*: Irataim. II. 64.

lepetéssel olvassuk a hazafias ünnepélyekről, például a Kazinczy-ünnepélyről, a Széchenyi-requiemről szóló, hasábokra terjedő tudósításokat. Magukat a journalistákat is méltán bámulatba ejtette ez a tünemény. «Csodálkozást ébresztett bennünk — irja *Kemény Zsigmond* 1859. október 27-kén *Falk Miksának*, — hogy a sajtó növekvő szigora mellett, a Kazinczy-ünnepélyen tartott, bár magukban véve nem szélső színezetű szónoklatok megjelenhettek. Azt hittük, lefoglaltatnak, vagy csak változtatás mellett engedtetnek meg.» [1] A mit *akkor* Kemény nem tudott megmagyarázni magának, annak *ma* bajosan jöhetnénk mi a nyitjára. Egyszerűen, minden kommentár nélkül, csak jelezzük tehát a tényt. Egyébiránt fölösleges is komoly, nagyobb szabású indokokat keresni egy olyan dolognál, melyre nézve végeredményben mindig a cenzor, vagy felsőbb fokon egy elvtelen, ingadozó s a kormányzottak viszonyait csak félig-meddig ismerő kormány akarata, helyesebben: szeszélye határozott.

A szeptember 1-sői nyilt parancs megostromlásában a hazai időszaki sajtó szintén csak tartózkodással és a legnagyobb óvatossággal vehetett részt. A protestáns kérdés, úgyis mint elsőrangú politikai kérdés, természetesen politikai lapjainkat közelről érdekelte. De csak elvétve, nagyritkán merték azt önálló czikkekben szellőztetni.

A Pesti Naplóban *Falk Miksa*, *Kemény Zsigmond* a külügyekről, *Salamon Ferencz* közművelődési ügyekről vezérczikkeztek. A Magyar Sajtó hasábjai táviratokkal, külföldi lapszemlével voltak megtöltve.

A mit azonban a Magyar Sajtónál inkább szerkesztési hibának kellett tekinteni, az a Naplónál öntudatosan megállapított taktika volt. *Királyi* szerkesztő, illetőleg *Kemény Zsigmond*, — ki mikor névleg nem volt is a Napló szerkesztője, tényleg döntő befolyást gyakorolt annak irányára és szellemére, — készakarva nem nyilatkoztak a belügyekről vagy

[1] *Beksics*: Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezé. 167. lap

Falkkal együtt, — ki ebben különösen nagy mester volt, — a külügyi czikkekbe loptak be a kormány belpolitikáját megrovó egy-egy passzust. Hallgattak azért, hogy hallgatásukból következtessen a kormány a közvéleményre. S csakugyan az ország legtekintélyesebb, legelterjedtebb lapjának hallgatása ékesszólón hirdette a nemzet elégedetlenségét.

A pátensre vonatkozólag a Pesti Naplóban *egyetlen egy* vezérczikk jelent meg Cs. A. (*Csengery Antal*) tollából.

Csengery az Oesterreichische Zeitungnak felelvén, *Richter Lajosnak*, — kit mint a német protestáns egyházjog terén elsőrendű tekintélyt *Albrecht* főherczeg, Berlinben tartózkodása alatt véleményadásra szólított fel a magyar prot. egyházi ügyek felől, [1] — ama nyilatkozatából indul ki, mely szerint adják meg Magyarország protestánsainak ugyanazon jogokat, melyeket a róm. kath. egyháznak megadtak, t. i. hogy maguk rendezhessék ügyeiket. Miként rendeztettek a katholikusok vallási ügyei? — kérdi a czikkiró. Úgy, hogy az állam egyezményre lépett a kath. egyház képviselőjével, a pápával. Mit óhajt tehát a magyar prot. egyház? Azt, hogy az állam egyezményre lépjen képviselőjével, a zsinattal. Ez volna az egyenlő mérték. De a protestánsok ennyit sem követelnek. Új jogokat nem akarnak szerezni, csak megtartani, a mit a törvényhozástól és a fejedelmektől a múltban kaptak. [2]

Ehhez hasonló önálló fejtegetések, elmélkedések helyett úgy a Pesti Napló, mint a többi politikai lap megelégedett a Prot. Egyh. és Isk. Lap ujdonságainak, vidéki tudósításainak és czikkeinek, valamint a bécsi és külföldi lapok közleményeinek reprodukálásával. Ez mindenesetre kényelmesebb volt és kevesebb veszedelemmel járt.

A *Ballagi Mór* szerkesztésében megjelent *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapra* bízták, hogy kaparja ki a gesztenyét a parázsból. Ez a lap volt a csatorna, mely a protes-

[1] Prot. E. I. Lap 1859. 41. sz.
[2] Pesti Napló 1589. okt. 8.

táns ügyekben táplálékkal látta el a napi sajtót. Közleményeiben méltán megbízhattak, mert szerkesztője a mellett, hogy összeköttetésben állt az egyház irányadó köreivel s hogy maga is tevékeny részt vett az egyházi gyülésekben és mozgalmakban, elveinél fogva jogosan képviselhette és tolmácsolhatta a protestáns közvéleményt és közhangulatot.

Hogy a Prot. Egyh. és Isk. Lap a közvélemény organuma volt, ezt igazolta ugyan a protestánsok óriási többségének magatartása; de azért az Oesterreichische Zeitung megpróbálta elhitetni a világgal, hogy a nyilt parancs ellen csak a Prot. E. I. Lap által képviselt, *lelkészekből* álló pártnak s ennek is csupán a forma ellen van kifogása, a világi elem ellenben, valamint a protestánsok tömege a pátenssel teljesen meg van elégedve.

Az osztrák ujság emez expectoratiója nagyban hozzájárult a vita élénkítéséhez, valamint a Prot. E. I. Lap tekintélyének és súlyának emelkedéséhez. A világiak, — kik eddig kizárólag a zöld asztalnál s magán körökben fejtettek ki s szándékoztak kifejteni oppositiót, — a kihivás folytán egymásután tollat ragadtak, hogy a hamis világításban feltüntetett mozgalom természetére nézve tájékoztassák a nagy közönséget.

Tisza Kálmán volt az első, ki tiltakozó szavát fölemelte. «Tagadom — irja a Prot. E. I. Lap 1859. 40. számában, — hogy a Prot. E. I. Lap bármely pártnak is a magyar prot. egyházban organuma volna, mert ezen lap, midőn egyfelől a legellenkezőbb vélemények előtt megnyitotta hasábjait, addig másfelől a szerkesztő belátása és nézete szerint képviselni akarta mindig a magyar prot. egyház józan érdekeit, melyekre nézve ha lehetnek is az egyes pontoknál a nézetekben eltérések, a követendő vezérelvekre nézve majdnem mindenki egyetért; mindazokban tehát, melyek hasábjain a magyar prot. egyház hitelveihez és törvényes helyzetéhez híven elmondattak, a Prot. E. I. Lap az összes prot. egyház organuma inkább, mintsem valami egyes párté. Hogy pedig semmi esetre sem csupán lelkészekből álló pártot képvisel, mutatja

azt azon nem lelkész irók száma, kik benne szót emeltek, mutatja az, hogy ha nem értettek is a szerkesztővel minden dolgokban egyet mindenek; ha nem lehet is állítani, hogy a szerkesztő — mint ember — soha semmiben ne tévedhetett volna: sem ellene, sem lapja ellen nem viseltetett ellenséges indulattal senki más, mint épen egy igen csekély lelkészi töredék és ez is valamint egyfelől nem magyar prot. elvek miatt, úgy másfelől nem az államhatalom iránti föltétlen hódolatból, hanem az egyház jóléte ellen törő hierarchikus s épen nem magyar, az államra nézve veszélyes irányzatánál fogva.»

Kifejti aztán röviden, hogy a világiaknak sem kell a pátens, főként azért, mert nem ismerik el a kormány jogát, hogy a protestánsokat kötelező törvényeket hozhasson s mert nem tűrhetik, hogy a prot. egyház a történeti fejlődési jog alapjáról a kegyelemére helyeztessék. Végül kifejezi abbeli reményét, hogy a mennyiben tudja, mikép a többi világiak is így gondolkoznak: szintén nyilatkozni fognak.

Tisza ettől a felszólalásától kezdve a küzdelem befejeztéig, nagy tehetségének egész súlyával támogatta a Prot. E. I. Lap szerkesztőségét. Folytonos érintkezésben állt *Ballagi*-*val*, ki bizalmasan közölte vele terveit. A családunk birtokában levő leveleire s tetteire hivatkozva bizvást állíthatom, hogy világi nagyjaink közt *Vay* és *Prónay* mellett a pátens megostromlásában vezérszerepet vitt, jóllehet fiatal koránál fogva még akkor a politikai életben nem volt alkalma kitüntetni magát s az egyház körében viselt hivatali állásánál fogva sem mérkőzhetett említett két jelesünkkel. Későbbi népszerűségének, fényes politikai sikereinek alapját mindenesetre a pátensmozgalom idején vetette meg. A 29 éves ifjú ekkor mutatta be először a nagy közönségnek rendkívüli egyéni tulajdonait, melyeket az 1861-iki országgyűlés folyamán, majd később a kiegyezés korszakában s legutóbb az ország kormányzásában teljes mértékben érvényesített.

Abbeli reménységében, hogy a szept. 1-sői nyilt parancsot illetőleg a többi világiak is elő fogják adni nézeteiket, nem csalatkozott.

Gróf Teleki Gyula a Prot. E. I. Lap 41-ik számában nyilatkozik, hogy igazolja, mikép valamint a múltban, úgy a jelenben is ily válságos perczekben a protestantismus nem szakadt soha két pártra, t. i. az egyháziak és világiak pártjára.

A következő számban *Tolcsvai Nagy Gedeon* és *Sárközy József* segédgondnokok szólalnak fel harczra kész modorban. Amaz kijelenti, hogy «szent vallásának békekötéseken és törvényeken alapuló szabadságáért vagyonát, szabadságát, sőt — ha kell — dicsően elvérzett ősei példájához híven, életét is kész feláldozni»; emez *Zsedényi* nézeteihez csatlakozik.

Ugyanebben a számban jelenti egyszersmind a szerkesztő, hogy hasonló nyilatkozatokat még *id. Kandó József, Ujfalussy Miklós* s még számos világi egyén is küldött be hozzá. Ez utóbbinak felszólalása a Pesti Napló okt. 23-iki számában jelent meg.

A 47-ik számban *Sárközy Kázmér*, vértesaljai segédgondnok, történeti adatokkal bizonyítja vezérczikkében, mily veszedelmes volt mindig az egyházra nézve ügyeinek kivülről történt rendezése.

Az 1860. 4-ik számban *Szontagh Lajos* az evangélikusokat egyetértésre buzdítja, mire a szerkesztő figyelmezteti a kisebbséget, hogy a többség akarata előtt hajoljon meg.

De a legékesszólóbb volt mind közt *Ivánka Imre*, ki az 50-ik számban egy száraz, de minden okoskodásnál meggyőzőbb statisztikát tesz közzé. E szerint deczember 5-éig a régi állapotba való visszahelyezés, illetőleg a zsinat tarthatásaért folyamodott 2.684,033 protestáns; ellenben a nyilt parancsért és a miniszteri rendeletért köszönetet szavazott összesen 39,610 ág. evangélikus.

Ugyanő a pátenst visszavonó legfelsőbb kézirat megjelenése után felhívja hitsorsosait, hogy vonjanak sürű leplet a közelmúltra; ne tegyenek egymásnak szemrehányásokat és térjenek mindenben mindnyájan, erőszakolás nélkül oda vissza, hol *Haynau* rendelete előtt állottak; mert csak onnan kiin-

dulva várhatnak sikerdús eredményt, szüntethetik meg a surlódásokat és kerülhetik el egyházukban a szakadást.[1]

Az egyháziak és tanárok közül szintén többen hozzá szólnak a tárgyhoz. *Hajnal Ábel* szelíden, de nyomatékosan utasítja vissza az Oesterreichische Zeitung gyanusítását, hogy t. i. a papság ellentétben a világiakkal, a pártoskodás és nagyralátás szelleme által vezettetve opponál.[2] *Filó Lajos*[3] és *Tatay András*[4] a superintendentiális gyűlések összeülését sürgetik, hogy meg lehessen tenni az előkészületeket a zsinatra. A szarvasi *Tatay István,* czikkében idézi egy buzgó protestáns ama szavait, hogy mi az államtól a legnagyobb kegyelemnek veszszük, ha bennünket ignorál s hogy szivesen maradunk szegények, csakhogy a lelki dolgokban Istentől függjünk.[5]

Székács József a pátenst egy darabig elfogadhatónak tartotta abban a hiszemben, hogy nem fog az végrehajtatni mindaddig, míg a zsinat hozzá nem járul. De a mint kiderült, hogy a kormány a nyilt parancsot valóságos törvénynek tekinti: ő is az ellenzékhez csatlakozott.[6] A decz. 15-iki bányakerületi gyűlést megelőzött értekezleten, a jelenvoltak általános meglepetésére, szembenállva *Bauhoferrel* és *Langgal,* kik a hatóságilag betiltott gyűlés megtartását ellenezték, egész határozottsággal *Szentiványi Károly* és *Kubinyi Ferencz* álláspontját fogadta el, elszántsággal jelentvén ki, hogy «ha a kormány vértanúkat keres: találni fog.»

A Prot. E. és I. Lapban, daczára annak, hogy segédszerkesztője volt, csak a máj. 15-iki legfelsőbb kézirat megjelenése után nyilatkozott, midőn a kedélyek lecsillapítása, az ellentétek kiegyenlítése vált szükségessé. Erre ő szelíd, békülékeny természeténél fogva különösen képesítve volt.

[1] Prot. E. I. Lap 1860. 21. sz.
[2] Prot. E. I. Lap 1859. 44. sz.
[3] U. o. 40. sz.
[4] U. o. 41. sz.
[5] U. o. 49. sz.
[6] *Ballagi Mór:* Emlékbeszéd Székács József fölött. (Olvastatott a M. T. Akadémia 1878. jul. 1-én tartott összes ülésében.) 30. l.

A ki a szeretetet és egyetértést nemcsak a szószékben hirdette, hanem a templom falain kívül is egész életében teljes odaadással munkálta: joggal szólhatott így hitfeleihez: «legyünk keresztyének, legyünk Urunk Üdvözítőnk igazi követői, bocsássunk meg egymásnak s a testvéri szeretet azon leplét, melyről azt mondja az irás, hogy elfödi még a vétkek sokaságát is, borítsuk a múltra, borítsuk úgy, hogy a keblekben ne maradjon hátra semmi keserűség s csak egy legyen a közös, minden fájdalmat enyhítő, minden sebet meggyógyító, boldogító, ünnepélyes érzelem, t. i. az, hogy ismét egyek, ismét testvérek vagyunk s egyekké lettünk egyházunknak szegletkövében, a Krisztusban.» [1] Hasonló békülékeny szellem lengi át a *Szeberényi Gusztáv* és *Szeberényi Lajos* cikkeit. [2]

A Prot. E. I. Lap másik segédszerkesztője, *Török Pál*, szintén csak tanácsaival, tehát közvetve vett részt a lap hasábjain folytatott tollharczban. De magának a pátensmozgalomnak egyik éltető lelke volt. A legbensőbb barátságban *Székácscsal* és *Ballagival*, közös eszmények által lelkesítve, egymás nélkül nem tettek semmit. Török erélye, vasakarata, diplomátiai ügyessége; Székács szelídsége és szeretetreméltósága; Ballagi harczvágya és merészsége, a legszebb harmóniában olvadtak össze a közös cselekvés mezején.

Hitfeleik megbízva eszökben, tehetségökben, az általuk közegyetértéssel kiadott jelszó után szivesen indultak bármikor s ennek következtében természetesen a kormány is kénytelen volt elismerni tekintélyöket. *Benedek* altábornagy, a mint *Albrecht* főherczeg helyét elfoglalta, kereste velök az összeköttetést; gyakran felhívta őket magához a várba, hogy kikérje véleményöket egy vagy más dologban.

Bizonyára ő nekik is volt részök benne, hogy Benedek a kiegyezés szükségességéről csakhamar meggyőződött. De hogy a máj. 15-iki legfelsőbb kézirat is az ő intentiójuk szerint fogalmaztatott volna, azt nem hiszszük. *Bauhofer* ugyanis egy

[1] Prot. E. I. Lap 1860. 22. sz.
[2] U. o. 24. 28. sz.

alább említendő kéziratban levő művében azt állítja, hogy Benedek felszólította *Prónay Gábort*, készítene egy legfelsőbb rendelet-tervezetet, a melyről gondolja, mikép hitfeleit kielégítené s hogy Prónay e megbizatásnak Székácsék közreműködésével eleget tevén, *az így létrejött munkálat párja a máj. 15-iki rendelet*. Én úgy tudom, hogy ez a rendelet *Zsoldos Ignácz* műve, ki akkor Bécsben a legfőbb törvényszéknél volt alkalmazva s hogy — legalább olyan alakjában, a mint tényleg közrebocsáttatott — annak fogalmazásába Török, Székács és Ballagi annál kevésbé folyhattak be, mert nagyon is sok kifogásolni valót találtak benne.

Az összhangot, mely a Prot. E. I. Lap dolgozótársainak felfogásában nyilvánul, csak *Szilágyi Ferencz*, cs. k. iskolatanácsos zavarja meg, a nélkül azonban, hogy czikke a legkisebb hatással is lett volna a mozgalom irányának megváltoztatására. A kormánytól függő hivatalnok véleménye még azoknak sem imponálhatott, a kik a pátensért rajongtak. Sőt ezekre volt valami leverő, a protestánsok óriási többségére ellenben fölemelő ama jelenségben, hogy abban a lapban, melyet még a kormány is kénytelen volt úgy tekinteni, mint az egyetemes protestáns egyház közvéleményének organumát, egyetlen egy iró vállalkozott a pátens védelmezésére s azt az egyet is a kormány fizette, mint hivatalnokát.

Szilágyi egy ellene intézett támadásra felelve, [1] vádolja azokat, a kiknek kötelességök lett volna a pátens jótékony tartalma felől a népet felvilágosítani, hogy izgattak s merőben politikai színezetű oppositiót idéztek elő. Kijelenti egyszersmind, hogy egy közelebbi levelében tüzetesebben előadja majd a pátenst illető nézeteit, mire azonban a szerkesztő azt az érdekes megjegyzést teszi, hogy ha loyalitás volt részéről az első levél közlése, illoyalitás a tanácsos úr részéről követelni, hogy további közlései által a szerkesztő részéről védett elveket kitegye megtámadásainak oly viszonyok közt, *midőn a tanácsosnak szabad mindent mondani, míg a szerkesztő-*

[1] Prot. E. I. Lap 1860. 12. sz.

nek felelnie nem lehet, mert — nem szabad; e szerint ne is számítson rá, hogy bejelentett második levele meg fog jelenni.

A Prot. E. I. Lap szerkesztőségi ügyeibe be nem avatottak előtt méltán feltünhetett, hogy a prot. autonomia egyik legbuzgóbb és legavatottabb előharczosa, *Révész Imre*, a sajtó útján nem nyilatkozik akkor, a mikor az autonomiát ép a legnagyobb veszély fenyegeti, ő, a ki a prot. egyházalkotmányról irt két művében — mint *Ballagi Mór* megjegyzi — már 1856-ban, illetőleg 1857-ben mindama kérdéseket *előre* megfejtette, melyek a nyilt parancs megjelenésével színre kerülve, a protestáns közönséget foglalkoztatták. [1] Pedig Révész a pátens tárgyában tényleg több czikket irt s küldött be a Prot. E. I. Lap szerkesztőjéhez, melyek azonban a cenzura miatt nem jelenhettek meg. Családi levéltárunkban ma is kegyelettel őrizzük e czikkek kéziratait, kefelenyomatait s szerzőjüknek azokra vonatkozó leveleit.

Egyébiránt Révész ekkorbeli irói tevékenységének súlypontját nem is az időszaki sajtóban kell keresnünk, hanem a tudományos irodalom és az egyházi élet körében.

Mikor az 1854-iki miniszteri rendelet, mely az 1791-iki törvény alapján való rendezkedést helyezi kilátásba, megjelen: tollat vesz kezébe s megirja a prot. egyházalkotmány alapelveit általánosságban, hazai viszonyainkra való tekintet nélkül, úgy, a mint azokat a reformátorok állapították meg, [2] a czélból, hogy a rendezkedést majdan hitfeleire nézve megkönnyítse.

Majd 1857-ben specialiter a magyar prot. egyházalkotmány főbb pontjait állítja össze, [3] azzal a világos szándékkal,

[1] *Ballagi Mór:* Emlékbeszéd Révész Imre felett. Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1882. ápr. 24-én tartott összes ülésében. 10. l.

[2] A protestáns egyházalkotmány alapelvei, a XVI-ik századi főbb reformátorok, vallástételek és egyházszervezetek bizonyítása szerint. Irta *Révész Imre,* református lelkész. Szarvason. Nyom. Réthy Lipót. 1856. 8-r., VIII+152 lap.

[3] Vélemény a magyar protestáns egyházalkotmány fő pontjai felett, különös tekintettel a jövendő törvényhozásra. Irta *Révész Imre,* a debreczeni reformált egyház egyik prédikátora. Debreczenben, nyom. a város könyvny. 1857. 8-r., 90 lap.

hogy nemcsak az 1856-iki «törvénytervvel», hanem «bármely egyházalkotmányi törvénytervvel» szemben állást foglalhasson a prot. közvélemény. Már ekkor kifejezi ama meggyőződését, melyhez következetesen ragaszkodott a pátens idejében is, hogy t. i. «egyházalkotmányi helyzetünket semmiképen sem szabad bármely törvényhozás által is tabula rasának vagy egészen ignorálandó rossznak tekintetni», ennélfogva bármennyire szükségünk van reformokra, «kiindulási pontunknak saját múltunk tényeiben, törekvési irányunknak pedig a protestáns egyházi élet örök elveiben kell gyökereznie.»

A pátens megjelenése után úgy saját egyházkerülete, mint az egyetemes egyház mozgalmaiban irányadólag vesz részt s őt rántják elő, midőn irni kell az egyház jogai érdekében. «A körülmények úgy hozták magukkal — irja Figyelmezőjében, — hogy nekem, a pátens elleni küzdelem különböző stádiumain többrendbeli tanulmányokat kellett tennem s néha-néha nagy sietséggel különböző dolgozatokat készítenem, a melyekben t. i. az osztrák kormány protestáns egyházügyi törekvéseinek törvénytelen, sérelmes, hibás és tarthatatlan volta stb. mutattatott ki. Ezen dolgozatok eredeti fogalmazványai mai napig legnagyobb részben megvannak nálam s terjedelmüket mutathatja az, hogy nagy negyedrétben többet tesznek 300 lapnál.» [1]

A tiszántúli egyházkerület okt. 8-iki fulminans felirata tulajdonképen az ő műve volt, [2] a mennyiben a felirat nem egyéb, mint kivonatos, de hű vázlata ama terjedelmes dolgozatnak, melyet a Debreczenben tartott értekezleten még *a késmárki gyűlést megelőzőleg* ő terjesztett elő. Hangsúlyozzuk, hogy a késmárki gyűlést megelőzőleg. E szerint a pátens elleni feliratra nézve a késmárki gyűléssel szemben méltán követelhette később a prioritást a saját egyházkerülete részére. [3]

[1] Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. 1876. 455. l.

[2] Lásd egész terjedelmében a Prot. E. I. Lap 1859. 42. sz. — Megjelent önállóan is, 2-rét, 4 lap, nyom. Debreczenben, a város könyvnyomdájában, 1859.

[3] Sárospataki Füzetek 1862. II. III. 119.

Azt a feliratot, melyet az összes helvét hitvallású és a bányai ág. h. kerületek küldöttsége szándékozott ő felségéhez 1860. januárjában benyújtani, szintén ő fogalmazta.[1] De tudvalevőleg ő felsége a küldöttséget nem fogadta el, mivel a nyilt parancs által feloszlatott superintendentiáknak, *Rechberg* nézete szerint, küldöttséget nem volt joguk választani s így természetesen a felirat is kárba veszett.

Bécsben tartózkodása alatt irta meg a «*Tájékozást*», pátensellenes dolgozatainak legnevezetesebbjét, melynek érdekes történetét később ő maga beszéli el Figyelmezőjében.[2]

A bécsi küldöttség értesülvén a jan. 10-iki rendeletről, mely utasítja a lelkészeket, hogy a pátens végrehajtására vonatkozó rendeletet két egymásután következő vasárnapon a szószékről hirdessék ki, — *Lónyay Menyhért* indítványára elhatározta, mikép a papságot föl kell világosítani s határozott ellenszegülésre ösztönözni az említett rendelettel szemben. A kivitellel Révészt bízták meg, ki nyomban el is készítette a felvilágosító iratot, az u. n. «Tájékozást» s a küldöttség utolsó, vagyis jan. 28-iki ülésén felolvasván, az némi hozzáadással helybenhagyta. A bécsi küldöttség lelkésztagjai nyomban leirták s csakhamar elterjedt az egész országban a nélkül, hogy az ügyekbe be nem avatott közönség tisztában lett volna provenientiája felől. Majd később, márcz. 1-én és 2-án *Balogh Péter* és *gr. Degenfeld Imre* összehívására a tiszántúli egyházkerület vezérférfiai nehány erdélyi főúr jelenlétében Debreczenben zárt tanácskozmányt tartottak s itt elhatározták, hogy a Tájékozás kötelező hivatalos utasítás gyanánt az esperesi hivatalok által minden egyes gyülekezetben köröztessék, a mi meg is történt.

«A tiszántúli egyházkerület értekezlete — irja 1860. márcz. 2-iki kelettel Révész *Ballagi Mórnak* — tegnap és ma megtartatott a főiskola gyüléstermében, minden legkisebb

[1] Lásd egész terjedelmében: Die Protestantenfrage in Ungarn. II. 61. sk. l. Ugyanitt a bécsi küldöttség naplója. II. 46. sk. l.

[2] Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. 1876. 433—458. l.

akadály és tilalom nélkül, pedig túl van minden kétségen, hogy erről az illető polgári s rendőri hatóságnak tudomása volt. Tizenegy egyházmegye esperese és kurátora volt jelen; voltak néhány hallgatók is. Előadatott itten okmányosan ügyünk folyama s különösen a küldöttség járása. Tudomás szereztetett a gyülekezetek állásáról a január 10-iki rendelet irányában. Eddig Beregben 4, másutt két lelkész hirdette ki ama rendeletet; de végre sehol sem hajtatott. Az ösmeretes Tájékozás, superintendensi lelkesítő szózat kiséretében. hivatalosan küldetik szét.»

Érdekesnek véljük a levél folytatását is közleni, miután az abban foglaltak egyrészről az ügyek akkori állására, másrészről az irányadó körök terveire derítenek világot.

«Általában — folytatja Révész említett levelét — bizvást mondhatom, hogy e kerületben az új szervezet semmi szín alatt életbe lépni nem fog. Ugyanezt kell mondanom biztos értesülés után, a tiszáninneni kerületről is. Még azon esetben is, ha a két dunai kerület elszakadna: mi tiszaiak bizonynyal megmaradunk mindvégig.

Túl van minden kétségen, hogy a mint a szervezkedésre kitűzött határidő eltelik: a státuskormány egyházainktól nemcsak az úgynevezett advocatiót, de még a birtokbiztosítást is megtagadja. A rendezetlen községeknek minden beadványai egyenesen visszautasíttatnak még a törvényszékektől is. Egy szóval még polgári jogainkban is megtagadtatik tőlünk az igazságkiszolgáltatás. Mindezt mi már jól látjuk; de nem félünk.

Gyűlésünket ápr. 20-án, kétségkívül roppant nép jelenlétében megtartjuk. Ekkor ismét egy küldöttséget nevezünk ki, hogy a Felség eleibe járuljon. Ezen küldöttséget már fel fogjuk hatalmazni arra is, hogy kifejezett törvényes kivánalmaink teljesülését, törvényes jogaink sérelme nélkül, a legfelsőbb helyen eszközölje. De oly egyezkedésbe, mely jogfeláldozást, habár csak egy hajszálnyit is hozna magával, semmi szín alatt nem bocsátkozunk. Ez már tanakodás folytán megalakult közvélemény itt s bizonyosan így lesz a tiszáninneniek-

nél is. Ohajtandó tehát, hogy a két dunai kerület is a maga gyülését múlhatlanul megtartsa s még a szétoszlatás esetében is, az esperestek s kurátorok követeket nevezzenek ki, kik velünk együtt jőjjenek. Nem lenne szükség e szerint a kerületeknek külön folyamodványt irni; hanem csak az említett értelemben felhatalmazni s utasítni a követeket, a kik együtt majd elvégeznék azt, a mit kell.»

Visszatérve a Tájékozásra, jeleznünk kell még, hogy a mennyiben annak hivatalos sanctiója folytán a lelkészek fedezve érezték magukat: a politikai hatóság nyomásának erélyesen ellentállottak. A kormányt ez természetesen igen felbőszítette s megindította a hajszát a Tájékozás és annak szerzője ellen. 1860. ápr. 2-án *Popa György,* nagyváradi törvényszéki tanácsos, házkutatást tartott Révésznél, hogy a mű eredeti kéziratát előkerítse. Révész a tanácsos kérdésére kinyilatkoztatta, hogy az eredeti fogalmazvány nincs ugyan nála, de adjanak neki egy példányt s ő azonnal aláirja és névaláirásával elismeri, hogy ő volt annak a szerzője. Mire egy példányt csakugyan elébe tettek s ő aláírta. A bűnvádi eljárást megindították ellene. Máj. 4-én hallgatták ki Nagyváradon. A máj. 15-iki legfelsőbb kézirat megjelenése után azonban megszüntették az eljárást s így sikerült Révésznek is megmenekülnie a büntetéstől.

A büntetés pedig bizonyára igen szigorú lett volna; mert bármennyire igaza volt is Révésznek, midőn a vizsgáló biró előtt kinyilatkoztatta, hogy a prot. egyház szervezkedési ügye nem esik az állam rendelkezési hatalma alá: az abszolut hatalomtól függő biróságot semmi esetre sem győzhette volna meg a passiv ellentállásra való felhivás jogosultsága felől.

A Tájékozás, megdönthetetlen érveivel, keresetlen, de annál világosabb előadásával, fegyvert adott a bátrak kezébe, hogy annál sikeresebben védhessék megtámadott positiójukat, a kislelküekbe pedig bátorságot öntött, hogy a törvényes alapról le ne térjenek.

Hat pontban terjeszti elő az érveket, melyekre támaszkodva a lelkésznek szükségképen vissza kell utasítnia a kor-

mány rendeletét. Igy nevezetesen 1-ször azért, mert a lelkész nem polgári rendeleteknek, hanem az Isten igéjének hirdetője; egyedül ennek lehet tehát helye a templom és szószék is; 2-szor, mert az 1791-iki törvény szerint az evangélikusok a vallásra tartozó dolgokban egyedül saját egyházi elöljáróiktól függenek; 3-szor, mert a rendelet kihirdetésétől az érvényben levő egyházi törvények a lelkészt határozottan eltiltják; 4-szer, mert nemcsak egyes kánonok, hanem általában kánonaink s ezeken nyugvó egyházalkotmányunk organizmusa is határozottan eltiltja a lelkészt és egyes gyülekezeteket a fontosabb dologban való minden independens intézkedéstől; 5-ször, mert különben a lelkész esküjét szegné meg, nemcsak annyiban, a mennyiben a kánonokra, az egyházi felsőség iránti törvényes engedelmességre, hanem a mennyiben a presbyteriale regimenre is megesküdött; 6-szor, mert a többi ref. egyházkerületek is meghagyták lelkészeiknek, hogy a nyilt parancs életbeléptetésére segédkezet ne nyújtsanak.

De a nagy gonddal készült dolgozatban az az eshetőség is számba van véve, hogy a lelkészek, sőt a presbytériumok, az egyházi felsőbb hivatalnokok vagy testületek esetleg mégis megtántorodnak s meghajolnak a hatóság nyomása alatt; ennélfogva az összes egyházi személyek és testületek egymás ellenőrzésére utasíttatnak. Végül figyelmeztetnek a hívek, hogy egyházi gyűléseket, hatósági tilalom ellenére is, támaszkodva az országos törvényekre, tarthatnak és tartaniok kell, ha a szükség úgy kivánja.

Révész Tájékozására, melynek tartalmát a fennebbiekben bemutattuk, egy jeles egyházi irónk azt a megjegyzést teszi, hogy ez a «velős okmány *egy diplomatának is becsületére válnék.*» [1]

Az illető iró sokkal jobban ismerte Révészt, semhogy e megjegyzésével azt akarta volna kifejezni, hogy a Tájékozás szerzője körültekintéssel, óvatosan tájékoztat. A közfelfogás a diplomatát — még ha nem Talleyrand tanítványa is —

[1] *Kiss Áron:* Gróf Degenfeld Schomberg Imre emlékezete. 13. l.

rendszerint a sanda mészároshoz szokta hasonlítani, ki nem oda üt, a hová néz. Révész iratát ellenben ép a szókimondó őszinteség jellemzi. A helyett, hogy diplomatizálna, félre nem érthető szavakban szabja meg a követendő irányt.

Általában Révész, akár irt, akár beszélt, soha sem szerette gondolatait elburkolni. A szó legigazabb értelmében a meggyőződés embere volt, ki eltűrte inkább a zaklattatást, a mint hogy említett irata miatt is perbe fogták; eltűrte a legsúlyosabb kellemetlenségeket, a mint például 1861-ben, midőn az országgyűlést ott hagyta, könnyelműséggel, hűtlenséggel, hazafiatlansággal, sőt még megvesztegetéssel is vádolták, [1] szóval mindent elszenvedett inkább, semhogy elhallgassa, a mi a szivén feküdt.

A Prot. E. I. Lap hasábjait is ép őszintesége miatt zárta el előle a cenzura. Ő neki, a hirlapirodalom fogásaiba még ekkor be nem avatottnak, nem volt alkalma megtanulni, hogyan kell gazdag szellemének fegyvertárából — miként azt az illető lap szerkesztője tette — contrebande-al látni el a hatalom által lefegyverzett időszaki sajtót a nélkül, hogy a tilos cselekményen rajtakapják.

A Prot. E. I. Lapban a szerkesztő vitte a vezérszerepet. Ő adott a vitának irányt; ő vette fel első sorban a keztyűt, mikor az innen is, onnan is jövő megtámadásokra felelni kellett; ő állapította meg a hadi tervet s ő osztotta ki a kombattansok közt a szerepet.

A nehéz munkában *Törökön* és *Székácson* kívül nehány kiváló publicistánk is segédkezett neki. *Csengery Antal*, *Salamon Ferencz*, *Irinyi József* mindennapos vendégek voltak nála; vasárnaponként rendesen együtt ebédeltek Ballagi házánál. Készülőben volt czikkeinek tartalmát ezekkel rendszerint közölte s szivesen meghallgatta észrevételeiket.

A polemia egész életében eleme volt. Akkor érezte jól magát, ha vitatkozhatott s mennél nehezebb volt a positiója, szelleme annál jobban szikrázott. Ebben az esetben olyan

[1] *Ballagi Mórhoz* intézett, 1861. jul. 10-ről kelt levele.

igaz ügyet védett, a melynél igazabbat soha sem; de azért mégis nagyon kritikus helyzetbe jutott, mert nem lehetett leirnia mindazt, a mit gondolt vagy — a mint *Szilágyi Ferenczczel* szemben oly találóan fejezte ki magát — ellenfeleinek szabad volt mindent mondaniok, míg neki felelnie nem lehetett — mert nem volt szabad. Szerencsére úgy tudta ejteni a dolgot, hogy közönsége a sorok közt olvashatta, a mit le nem irt. Mindig megtalálta a formát, a melyben kifejezhette még legszabadelvűbb gondolatait is. A jámbor cenzor azt hitte, hogy prédikácziót olvas, mikor a Prot. E. I. Lap szerkesztője a rendszert zúzta porrá vagy állította pellengérre, a melynek ő egyik éber, de szellemileg korlátolt eszköze volt.

A bécsi Presse-nek felelve például egyszer ezt irja: «Vádlóink egytől-egyig ama világboldogítók soraiból valók, kiket minden lépésökben ama mindent nivellirozni akaró törekvés vezérel, melyet ők nagy büszkén civilizálásnak kereszteltek. Ama szélhajtók világboldogító álmaikban mindent inkább látva, mint a valóságot, sem történelmi előzmények, sem nemzeti hajlamok és sajátságok, sem más fennálló viszonyokkal nem törődve, a társadalmat, mint valami materia vilist csak arravalónak tartják, hogy azon az ő theoriáikat megkisértsék, semmit nem gondolva azzal, hogy ha kisérleteik által millióknak természetes életfejlése megakasztatik, az egyéni és közboldogulás alapja megingattatik.» [1]

Mily találó és lesujtó kritikája az akkori rendszernek! Mindenki megértette, csak a cenzor nem, ki — úgy látszik — azt hitte, hogy ez a kifakadás a Presse-nek szól s így nem látta szükségesnek, hogy két hirlap marakodásába beleavatkozzék.

A Prot. E. I. Lap szerkesztőjének czikkei üdítőleg hatottak a közönségre nemcsak azért, mert sikerült neki azokba becsempésznie a legszabadabb szellemet, hanem azért is, mert formailag szépek, gyönyörködtetők voltak. Gondolatait

[1] Prot. E. I. Lap 1859. 47. sz.

classicus tömörséggel adja elő. Minden során meglátszik, hogy a classicusok emlőin nőtt fel. Mikor *Török Pállal* Carlsbadba jártak, az egyik Tacitust, a másik Horatiust vitte magával a zsebében; ezek voltak egyedüli olvasmányaik s sétáik alkalmával a szebb helyeket elragadtatással deklamálták egymásnak. A tömörség azonban nem teszi előadását nehézkessé. Kevés szóban sokat mond; gondolatai egymásból folynak, úgy, hogy abból, a mit leirt, semmit elvenni nem lehet; de a mellett mindig ügyelni látszik rá, hogy az olvasót ki ne fáraszsza. Ugyanakkor, a mikor egy-egy anekdotával vagy hasonlattal felfrissíti figyelmünket: kifejez egyszersmind egy egész vezérczikkre való gondolatot. A játszi tréfa nem sajátja; mikor adomázik sem lépi át a kellő komolyság határát, soha nem csap át a mókába.

Családi viszonyaimnál és egyéb körülményeimnél fogva tömérdek jeles iróval érintkeztem már életemben. Ha alkalmam nyilt rá, rendszerint kivallattam őket, hogyan, milyen methodus szerint irnak. Ez irányban szerzett tapasztalataim alapján aztán három kategóriába sorozom őket.

A journalisták legnagyobb része csak akkor gondolkozik, illetőleg mélyed belé kitűzött tárgyába, mikor iróasztalához ül, mikor a tollat kezébe veszi. Ez a módszer csak látszólag könnyű, de tényleg rendkívül igénybe veszi a szellemi munkás összes physicai és szellemi erejét, miután egyugyanazon időben két munkát: a gondolkozás és a gondolatok formába öntésének munkáját kell végeznie. S az ekként létrejött szellemi termék értéke mégsem áll arányban a reá fordított fáradsággal. Ilyen módszer mellett igen kevés embernek sikerül maradandót alkotni.

A második csoportba tartozó irók mintaképe *Jókai.* Egy alkalommal meglátogattam őt boldogult atyámmal balatonfüredi nyaralójában. Beszélgetés közben csodálkozásomat fejezvén ki rendkívüli termékenysége fölött, megkérdeztem tőle, hogy képes egyszerre három regényt, két szindarabot, egy csomó beszélyt, apróságot, vezérczikket, országgyűlési beszédet stb. irni? Mire ő — jól emlékszem — azt felelte, hogy

a miről irni akar, azt előbb az utolsó részletig megfogalmazza, a regényt eleitől végig, még az epizódokra is kiterjeszkedve, a szindarabot jelenetről-jelenetre kidolgozza a fejében; mikor az utczán jár vagy mikor az országgyülésen van, sőt még mikor a klubban tarokkozik is, szellemét a készülőben levő irói mű foglalja el. Mikor aztán az iróasztalhoz ül: jóformán csak physicai munkát végez; mint a hogy a fiókból kihúzza az ember irományait, úgy veti papirra a nagy iró az agyában megszerkesztett gondolat-készletet.

Vannak végre irók, kiknek módszerük a Jókaiéhoz annyiban hasonlít, hogy ezek is átgondolják a feldolgozandó tárgyat; de különbözik az övétől annyiban, hogy *egyidejüleg* nem fogalmazzák meg. Ezek a nehéz tollú irók. Ezek közé tartozott Ballagi is.

A ki élénk tempóban irt sorait olvassa, azt hiszi, hogy ezek könnyen születtek. Pedig a Prot. E. I. Lap szerkesztője nehezen irt. Valóságos studiumot csinált minden czikkéből. Kidolgozta azt a fejében az utolsó betűig s ez — mint sokszor említette, s a mint arról akárhányszor magam is meggyőződtem — könnyen ment neki. De annál nagyobb fáradságába került aztán a formát megtalálnia.

Mindig ideges izgatottság fogta el, valahányszor munkához fogott. Ilyenkor minden megszünt rá nézve létezni; házi gondjait elfelejtette; gyermekei zajával nem törődött. Közmondásos szórakozottsága onnan eredt, hogy valahányszor irni akart, önmagába mélyedve, egész lelkét átadva a munkának, megfeledkezett a külvilágról.

A későbbi időben azt, a mit irni szándékozott, mindig megismertette fiaival és oly szabatosan adta elő, hogy azon módon ki lehetett volna nyomatni. Őt magát azonban nem elégítette ki a journalistai sekélyes munka. Ha a napi kérdésekhez szólt is s ha tudta is, hogy czikke bizonyos időn túl elveszti aktuális értékét: nem akart olyat alkotni, a mi a megjelenés perczében ép úgy, mint az után értéktelen irodalmi szempontból.

Kemény, ez a nagy stylista, kinek különben tolla ép

oly nehéz volt, mint a Ballagié, — egyszer azt irta Falknak: «ki az ördög kivánt eddig journalban oly gondot a nyelvre, minőt találunk Isokrates tiz év alatt készített egyetlen oratiójában.» [1] A mit Ballagitól, a journalistától, senki nem kivánt, megtette önmagától, mert ambitióval dolgozott.

A pátens ügyében irt czikkei összegyűjtve a mellett, hogy mindenkor becses forrását fogják képezni a közelmúlt történetének: mint irodalmi művek is tanulságul szolgálhatnak mindazok részére, a kik egyházjogi, egyházpolitikai kérdésekkel foglalkoznak.

A fősúlyt a nyilt parancs kivihetetlenségére fekteti. Mert újolag megerősíti ugyan a pátens az 1791-iki törvényt; de mégis rólunk nélkülünk történnék rendelkezés, hahogy a rendelet zsinat elébe terjesztése előtt, ügyeink eleve a szerint rendeztetnének s így a fennforgó esetben nem csupán formaság forog kérdésben, hanem az egyházi törvényhozásnak ép azon legsarkalatosabb pontja, mely szerint az egyház önrendelkezési jogánál fogva ügyeinek rendezését maga végzi. Minthogy pedig önkormányzati jogainkat nem áldozhatjuk fel: nincs más hátra, mint a restitutio ad statum ante, a mikor aztán a zsinat is megtartható lesz. Addig az ügy érdeméhez tulajdonképen szólni sem lehet.

Nem is szól hozzá, csak legfölebb általánosságban, kimutatván, hogy a pátens rendelkezései által előidézendő bürokratikus szellem a protestáns egyházat lételében támadná meg. Az egyetértést, mely egyházunk tagjait eddig oly szorosan összefűzte s a felekezetet minden veszély ellen megóvta, bizonyára az egyházi intézmények végpusztulását előidéző torzsalkodás és közönyösség váltaná fel, ha a pátens intézkedései következtében egyházi hivatalnokaink csak annyit tesznek majd, a mennyit épen az elibök irt szabályok követelnek, azt is csak jó fizetésért; ha hivatalnokaink, kik eddigelé az egyház érdekén kívül más tekintetet nem ismerhettek, a község irányában oly állást foglalnak majd el, mely sze-

[1] *Beksics:* Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. 11. l.

mélyes érdekeiket a község czéljával és javával ellentétbe hozza.

Ezek az eszmék csak visszhangjai voltak a közfelfogásnak; de ép azért kellett azokat hirdetni és folytonosan ismételni, hogy az egészséges közvélemény a kivülről jövő ijesztgetés és rábeszélés következtében meg ne tántorodjék, meg ne változzék.

Mikor az Evangelisches Wochenblatt azt az alternativát állítja fel, hogy vagy enged a kormány s visszavonja a pátenst: akkor zsinatot kell tartanunk, de hogy tartsunk, ha törvényesen rendezve nem vagyunk; vagy nem enged és akkor megfontoltuk-e, hová vezet a passiv ellentállás? vagy mikor a Presse azt vitatja, hogy a prot. konventek végzései épen nem vallásügyi motivumoknak köszönik keletkezésöket, nem is az egyházi közvélemény kifolyásai azok, hanem az egész mozgalomban a vallásra nézve idegen érdekek szerepelnek; vagy mikor az Augsburger Allgemeine Zeitung azt irja, hogy a vallásügyet Magyarországon igen-igen sokszor politikai izgatás eszközéül zsákmányolják ki s ez történik most is, — az efféle állítások — habár nem voltak is egészen alaptalanok — tendentiájuknál fogva árthattak a protestánsoknak, miután a kislelkűek megfélemlítése végett bocsáttattak világgá. A Prot. E. I. Lap jól fogta fel tehát föladatát, midőn az ily czélzatos közleményeket mindannyiszor visszautasítván, fölbátorította a félénk embereket s megnyugtatta őket, hogy nem bánnak el velök, mint forradalmárokkal, mint politikai izgatókkal, ha az egyház történelmi jogalapjához ragaszkodnak. A sorok közt persze mindig ott volt, hogy a nemzeti politikának is nagy szolgálatot tesznek s ezért a nemzet elismerésére és hálájára tarthatnak számot, midőn ama jogalapot védelmezik.

A Prot. E. I. Lap, jóakaratúlag támogattatva a Pesti Napló és Magyar Sajtó, valamint a Pester Lloyd által is, — melyek minden fontosabb közleményét reprodukálták, — a protestánsok ügyében mindent megtett, a mit az akkori viszonyok közt a journalisztikától várni lehetett. Számbavehető

ellenfele egy sem volt. Mert az Evangelisches Wochenblatt, — melyet *Hornyánszky Viktor,* a volt hegyeshalmi ev. tanító, majd később nyomdatulajdonos szerkesztett, — a közhit szerint *Thun* subventióját élvezte. Természetesnek találta tehát mindenki, hogy körme szakadtáig védte a kormány álláspontját s az lepte volna meg a közönséget, ha a kormány által fizetett lap cserben hagyta volna gazdáját.

Hornyánszky másik vállalata, a Protestantische Jahrbücher für Oesterreich, méltó társa — ha két évvel előbb nem születik, azt is mondhattuk volna: ikertestvére — volt a Wochenblattnak.

A mint azonban a máj. 15-iki rendelet megjelent, a Jahrbücher szerkesztője jónak látja újra megirni folyóiratának programmját, hogy ennek fedezete alatt szépen visszavonulhasson a harcztérről, hol vereséget szenvedett.

Az új programm első pontja úgy hangzik, hogy az egyháznak az állammal szemben teljes autonomia biztosítandó; a legfőbb felügyeleti jog *negativ* természetű vagyis egyházi törvényt az állam nem alkothat, hanem csak ahhoz van joga, hogy az egyház által alkotott törvényt megerősíti vagy visszautasítja. [1]

Ezzel a szerkesztő elismerte, hogy mindaz, a mi folyóiratában és lapjában a pátensre vonatkozólag megjelent, valótlanság és hypokrisis volt. Csillag alatt megjegyzi ugyan — érezvén maga is, milyen salto mortalét csinált, — mikép a pátens felett folytatott polemiájában többször hangsúlyozta, hogy a fennebbi alapelvvel a szeptemberi pátens *ideiglenes* elfogadása összeegyeztethető; de e kijelentés hiábavaló szépítgetése a következetlenségnek.

Midőn valaki *általában* elismeri, hogy az állam törvényt nem szabhat az egyháznak: ugyanakkor következetlenség nélkül nem állíthatja, hogy ideiglenes egyházi törvény oktroyálására mégis joga van az államnak. A fennforgott esetben annál kevésbé volt értelme ennek a vaskos distinctió-

[1] Prot. Jahrbücher 1860. IV. 325. l.

nak, mert hiszen a pátens ideiglenesnek csak annyiban volt tekinthető, mert olyannak vallotta magát; de a mennyiben a kormány kényszereszközök alkalmazásával megkövetelte, hogy az egyház az ott megállapított elvek szerint szervezkedjék: természetesen ennek következtében a nyilt parancsot tényleg végérvényes törvénynek kellett tekinteni.

A programm többi pontja csaknem kivétel nélkül a legtisztább protestáns alapelveket tartalmazza, a milyenek például a vallásfelekezetek közti egyenlőség és viszonosság, zsinat-presbyteri alkotmány, az egyháziak és világiak egyenlő befolyása az egyházkormányzatba, a belmissió fejlesztése stb. stb.

Abban igaza volt a folyóirat szerkesztőjének, hogy ha ezeket az alapelveket mindenki elfogadja: a megzavart béke lassankint helyre fog állni; mert amaz elvek összetartó, összeforrasztó ereje kétségtelen. De ha a békességet őszintén akarta: kár volt neki a programm egészen helyesen formulázott s az akkori körülmények között legnagyobb fontosságú pontját megcsillagoznia s ugyanabban a füzetben, melyben az egyetértést hirdeti, minden észrevétel nélkül közlenie a visszavonás szellemét képviselő pozsonyi coordinált superintendentia alább említendő, vérlázító határozatait.

A bécsi lapok közül a legnagyobb rész ellenünk foglalt állást s feltünő rosszakarattal, hamis színben igyekezett bemutatni a külföld előtt a protestánsok mozgalmát. Aesopus farkasának példáját követve, politikai izgatással és bujtogatással vádolták a protestánsokat. Pedig ép ők csináltak politikai kérdést a protestáns kérdésből. A centralisatió szekerét tolták, mikor a pátens mellett buzogtak.

A Wanderer, — melynek munkatársai közt volt *Falk Miksa* is, — és a Neueste Nachrichten kivételével a többi osztrák lap mind egy követ fújt. Legdühösebb ellenségünk volt a Presse és az Oesterreichische Zeitung.

Utoljára már a kormány is megsokalta dühöngésöket s félvén attól, hogy ingerlő és vérig sértő invektiváikkal még rontanak a dolgon, a helyett, hogy javítanának: mint a Neue

Preussische Zeitung bécsi levelezője 1859. nov. 9-én irja, a rendőrminiszter a politikai sajtó szerkesztőit magához kérette s a legsürgősebben ajánlotta nekik a Magyarország iránti kiméletesebb hangot.

Mintha csak a pátens érdekében működő bécsi sajtót jellemezte volna *Széchenyi*, mikor Blick-jében Bach bérencz hirlapjaira azt jegyzi meg, hogy ezekre áll az igazság, qu'il n'y a pas de plus grand malheur, que d'avoir des sots amis, mert Bach tintanyalói neki és ügyének többet ártottak, mint használtak, de ép ez által — teszi hozzá metsző gúnynyal — az állam jólétét közvetve ugyan és akaratlanul, de bámulatosan előmozdították. [1]

A magyar közönséget a pátens tárgyában osztrák részről folytatott tollharcz lassankint egészen kikeserítette, a mit legjobban mutat az, hogy a kaszinók egymásután kitiltották a Presse-t s ezzel együtt egy pár külföldi német lapot, pl. az Augsburger Allg. Zeitungot, a lipcsei Illustrirte Zeitungot stb. olvasó helyiségükből, egyéb bécsi lapot a Presse-nél nem igen járatván. A kezdeményezés e tekintetben a pesti egyetemi ifjúságtól eredt. Az ifjúsági jury formásan törvényt ült a Presse felett s *Beniczky Emil*, mint közvádló indítványára az említett lapot 25 botütésre itélte és egész Magyarország területéről kitiltotta.

A külföld, tudva azt, hogy mennyire függnek a bécsi lapok a kormánytól: eleitől fogva bizalmatlanul fogadta közleményeiket. Majd később alaposabb és helyesebb tájékozást nyervén a magyar viszonyok felől, jóformán számba sem vette fészkelődésüket.

A német, franczia, angol közönség informálásáról az emigratió tagjai gondoskodtak. Igaz, hogy az emigransok a magyar kérdést a maga egészében tárgyalták s a mennyiben a részletekre, például a protestáns ügyre is kiterjesztették figyelmöket: ezt csak a főkérdés annál alaposabb megvilágí-

[1] Ein Blick auf den anonymen «Rückblick». Von einem Ungar. 174. l.

tása végett tették s a részleteknek is mindig politikai oldalát tolták előtérbe; de azért az ő önzéstelen fáradozásaiknak köszönhetjük, hogy oda künn a magyar protestáns egyház törekvéseit mind élénkebb és élénkebb rokonszenvvel kisérték még a más vallásúak is.

A külföldi lapokat a *Jósika Miklós* által Brüsselben szervezett sajtóiroda látta el pesti levelekkel. Jósika s az ő vezetése alatt és utasításai szerint *Horn Ede, Ludvigh János* és *Szarvady Frigyes*, oly buzgalommal korrespondeáltak, hogy lassankint a legtekintélyesebb ujságok is úgyszólván állandó rovatot nyitottak a magyar ügyek számára. Horn Edét különösen szerették a francziák; a franczia hirlapok «enfant gâté»-jának nevezte őt el Jósika, mert czikkeit ritkán utasították vissza. [1]

Maga *Kossuth* is összeköttetésben állt több franczia és angol lappal, a többi közt a Daily News-ba számos czikket irt, legalább Irataiban közölvén Jósikának egy *Teleki Lászlóhoz* intézett levelét, nem tesz semmi megjegyzést az abban előforduló következő passzusra: «a Daily News-ban megjelenő czikkeket, gondolom, *Lajos* irja — ex ungue leonem.» [2]

Kossuth azonban, mint maga beismeri, különösen óvakodott attól s hasonlóra intette Jósikáékat is, hogy a magyar állami függetlenség ügye felekezeti sérelem színvonalára szállíttassék le. A glasgowiakhoz intézett levelében irja, hogy ő nagy súlyt helyez a vallás- és lelkiismereti szabadságra, ennélfogva gondja lesz rá, hogy a protestáns ügyről a külföld alaposan informáltassék; de viszont arra is gondja lesz, hogy «nem felekezeti szempontból, hanem mint a magyar nemzeti jogharcznak az osztrák önkény, az osztrák bitorlás ellen egyik nevezetes momentuma találjon méltatást az európai közvéleményben.» [3]

A magyar ügyekről jóakaratú czikkeket közöltek: a Times, melyről *Szemere Bertalan* azt irja, hogy «gyakran

[1] *Kossuth:* Irataim. II. 91.
[2] U. o. II. 105.
[3] U. o. II. 128.

szórja mennyköveit Ferencz József s az ausztriai kormányrendszer ellen s jaj annak, kit e lap kalapácsa alá ragad, úgy sújtani, tiporni, sebesíteni egy lap sem képes»; [1] a Standard; Daily News; Morning Cronicle; az Edinburgh Review, mely — mint *Révész Imre* irja 1861. okt. 22-én *Ballaginak* — Révésznek az angol követséghez intézett terjedelmes emlékiratát használta fel a pátensmozgalmat ismertető czikkéhez; a Siécle; a Patrie, mely a magyar nemzetnek történelmi jogaihoz való ragaszkodását méltányolván, egy alkalommal ezt irta: «becsüljük az oly nemzeteket, melyek, mivel büszkék múltjokra, a jövőre mutatják magokat méltóknak»; az Observateur; a *Walewsky* franczia külügyminiszter által sugalt politikai és irodalmi közlöny: a Revue Contemporaine; Opinion Nationale; La Presse; Courrier du Dimanche; Nord; Courrier de Paris; Journal de Belgique; a Neue Preussische Zeitung, mely például okt. 8-iki számában a kézsmárki gyűlésen uralkodott valódi protestáns szellemről nagy elismeréssel szól; Kölnische Zeitung; Weser Zeitung; a new-yorki Neue Zeit stb. stb.

Voltak azonban olyanok is — habár jóval kevesebb számmal, — a melyek alig részesítették némi figyelemben Magyarországot. Igy nevezetesen egy darabig az Indépendance vagy a Morning Herald, melynek — mint *Jósika* irja 1860. máj. 15-én *Kossuthnak* — az osztrák kormány 50 ezer frankot fizetett csak azért, hogy hallgasson.

Olyan lap, a mely határozott rosszakaratot és ellenszenvet mutatott irántunk, még kevesebb akadt. Ezek közé tartozott a reactionarius Pays, az ultramontán Univers s a melyet legelőször kellett volna említenem — a bécsi kormány által megvesztegetett Augsburger Allgemeine Zeitung és a Frankfurter Post-Zeitung.

Az augsburgi ujságot, — mely nem győzött eléggé csodálkozni a felett, hogy a magyar protestánsoknak kedvök volt «holmi mellékes dolgokért újra visszatérni a chaosba», —

[1] *Szemere B.*: Naplóm. II. 189.

Rotter Richárd, budai főreáliskolai tanár látta el pesti levelekkel, egy Magyarországba importált úr, ki szivéből utált mindent, a mi magyar. Egyszer egyik tanítványát kikergette a tanteremből, mert atillában jelent meg; persze meg is kapta hőstettéért a méltó jutalmat — pompás macskazenével tisztelték meg.

Mint társai, úgy ő is, a civilisatio úttörőjének tekintette magát a barbárok, vagy — a mint *Dr. Berghaus* elnevezte — «a csikósok, juhászok, gulyások és kanászok hazájában». A Höhere Bürgerschule czímű folyóiratban a legnagyobb arczátlansággal azt akarja elhitetni a világgal, hogy az ő és kollégái megjelenése előtt a magyarországi iskolák, szervezetöknél fogva és mert a nemzetiségi viták befolyása alatt álltak, oly intézetekké aljasultak, melyek mindent tettek inkább, csak az ifjúságot nem képezték.

Politikai érzelmeinek hű tükre az Augsburger Zeitungban megjelent pesti levelein kívül a «Realschule» czimű röpirata,[1] melyben kifejti, hogy a közoktatásügy 1849-től 1856-ig azért fejlődhetett nálunk oly bámulatosan, mert a császár létrehozta az államegységet s ez által a széthuzó törekvések, melyek a legüdvösebb reformot is lehetetlenné tették, megszüntek. A század első felében végbement események Magyarországon a talajt elkészítették, hogy a császár elhinthesse a jó magot. Magyarország — miután a közbenső vámok, a separatismus emez utolsó sánczai ledöntettek — természetesen az önállóságnak még csak látszatára sem tarthat igényt; politikai jelentősége csak mint tartománynak, mint az egész egy részének van. Jelenlegi polgárai, ha boldogulni akarnak, mint az egységes Ausztria polgárai fejtsenek ki tevékenységet s a mi fő, tanuljanak németül, mert ez a kultura nyelve.

Bármily visszatetsző volt is az augsburgi újság pesti

[1] Die Realschule in Ansehung ihrer geschichtlichen Entwickelung und ihres Zweckes überhaupt, so wie ihrer Bedeutung für Ungarn insbesondere. Dargestellt von *Richard Rotter.* Ofen. Buchhandl. von A. Schroepfer. 1857. 8-r., X + 147 .lap.

levelezőjének politikai álláspontja: a bécsi kormányférfiak felfogásával való vérrokonságánál fogva különösebb figyelmet nem érdemel. Annál meglepőbbek a Frankfurter Post-Zeitungnak általában a magyar és specialiter a magyar protestáns kérdésben nyilvánított nézetei.

Az említett lap 1859. okt. 9-iki számában a kézsmárki gyűlésről egy bécsi levelet közöl, melyben a többi közt ez áll: «A protestánsok feledik, hogy *a magyar rebellio, mire nem örömest emlékezünk, mind a magyar alkotmányt, mind nevezetesen bármi előjogait bármely testületnek, az egyháziakat sem véve ki, a győző kezébe juttatta. A bécsi és linczi békekötések, melyekre a protestánsok hivatkoznak, a rebellio által mindarra nézve, mi a fejedelem jogait csorbította, megsemmisíttettek. A magyarországi protestánsokat illetőleg az országfejedelem episkopátusa teljhatalmában föleleveneđett.* Ha tehát most a császár, mint Magyarország királya, ezen jogát egyedül arra használja, hogy azt magától elidegenítse, a midőn Magyarországban a két ev. vallásfelekezet teljes autonomiáját helyreállítja: meg nem fogható, hogy a magyar protestánsok egy része miként akarja utólag egy zsinattól függeszteni fel ezen autonomia helyreállítását, minthogy ennek a szeptember 1-sői nyilt parancs következtében különben is hatalma lesz az egyházi alkotmányban javításokat határozni».

Ez a beszéd eredetiségénél és ujságánál fogva méltán kelthetett feltünést. A frankfurti lap, midőn az 1848-iki események folytán a magyar alkotmányt s a protestáns egyháznak az alkotmány által biztosított jogait eljátszottaknak tekinti: *Schmerling* előfutárjának mutatja be magát. A mit *Bach* a gyakorlati politika terén tényleg követett ugyan, de világosan kimondani soha sem mert s a minek proklamálása Schmerling nevét tette Magyarország történetében örökre emlékezetessé, egyszersmind a kudarcz folytán, melyet vallott vele, nevetségessé: a «Verwirkungs-Theorie», a jogvesztés elmélete, — azt Frankfurtban hirdették ki először; a Frankfurter Zeitung e tekintetben méltán reklamálhatta a maga számára az elsőséget.

Egyébiránt, hogy a Frankfurter Zeitung nem volt képes felfogni, miért ellenzik a magyar protestánsok a pátenst: azon annál kevésbé csodálkozunk, mert hiszen a németországi protestáns egyházi lapok is: az Allgemeine Kirchenzeitung, *Schenkel* Allgemeine kirchliche Zeitschrift-je, a berlini Neue Evangelische Kirchenzeitung, a *Hollenberg* által szerkesztett berlini Deutsche Zeitschrift für christliche Wissenschaft und christliches Leben stb., hasonló helyzetben voltak, azzal a lényeges különbséggel mégis, hogy míg amaz politikai szempontok és a magyarok iránti ellenszenv által meg volt vesztegetve itéletében: emezeknél nem a jóakarat, hanem a magyarországi viszonyok ismerete hiányzott.

A nagytekintélyű *Schenkel* például, a mily élénk figyelemmel kiséri lapjában a protestáns mozgalmat: magyarországi levelezői által félrevezettetve ép oly egyoldalún gyakorolja a fölött a kritikát. A legelső magyarországi levél, melyet közzétesz, a pátenst mint megbecsülhetetlen vivmányt tünteti fel.[1] Persze ilyen informatió után aztán a szerkesztőség sem irhat egyebet, mint hogy a pátens a szabad egyházalkotmányról alkotott legmerészebb álmokat valósítja meg.[2]

A darmstadti Allgemeine Kirchenzeitungot, — melyet *Palmer* lelkész és szintén *Schenkel* szerkesztett, — *Zimmermann Ernő*, bécsi kultuszminiszteri tanácsos alapította és sugalmazta. Elképzelhető tehát, milyen szellemben tárgyalta ez a lap a protestáns kérdést! 1859. szept. 24-iki számát csaknem egészen a pátens és a szept. 2-iki miniszteri rendelet közlése veszi igénybe s felhivást tartalmaz a magyar protestánsokhoz, mely szerint az új törvény megitélésében csakis az egyházuk iránt érzett szeretetök vezérelje őket. Ettől kezdve mindvégig következetesen hajtotta a vizet részint a szerkesztőségben készült czikkek, részint magyarországi levelek utján, Zimmermann, illetőleg a bécsi kormány malmára.

[1] Allg. kirchliche Zeitschrift 1860. I. 47.
[2] U. o. I. 65.

A magyar prot. egyház történeti fejlődése, az államhoz való viszonya, belső szervezete teljesen különböző a németországi prot. egyházétól. Amaz önmagára utalva, önmagát kormányozva, évszázadokon át szemben állt nemcsak az állammal, hanem annak fegyvertársával, az uralkodó róm. kath. egyházzal is: ez szövetkezve az államhatalommal, bürokratikus formák közt fejlődött; amaz vallásra úgy, mint nemzetiségre idegen uralkodóknak volt alávetve: ennek nemzeti fejedelmei többnyire a protestáns hitet követték; amaz a protestantizmus alapelveivel egyedül összeegyeztethető tiszta presbyteriális rendszer szerint szervezkedett: ez a consistorialis rendszert fogadta el.

A viszonyok ily különbözősége mellett a német protestánsok nehezen találhatták belé magukat a mi helyzetünkbe. A svájczi németek annál könnyebben és jobban megértettek bennünket. Mert igaz ugyan, hogy *Zwingli* egyházalkotmánya az államnak nagy befolyást, intézkedő hatalmat biztosít az egyházi ügyekbe; de a szabad köztársaság polgárai azonnal belátták a különbséget az ő helyzetök és a katholikus monarcha jogara alatt élő magyar protestánsok viszonyai, valamint a törvényen és egy abszolut fejedelem szeszélyén alapuló jogállapot között.

A Zeitstimmen szerkesztője, a derék *Lang*, valóban becses újévi ajándékkal kedveskedik magyarországi hitrokonainak, midőn lapja 1-ső számában visszatekintvén az 1859. év egyházi eseményeire, így ir rólunk: «Ki illetheti szemrehányással a magyar protestánsokat azért, mert a Habsburgház által nekik ajándékozott szabad egyházalkotmányt visszautasítják? Igaz, hogy ez az alkotmány szabadelvűbb, mint bármely ország protestáns egyházáé. De a magyarok azt mondják: nekünk nem kell még a legszabadabb alkotmány sem az abszolut államhatalom kezéből, császári kegyelemből; a mit az absolutismus ma ád, holnap — ha úgy tetszik neki — elveheti; nekünk régi törvények és szerződések alapján jogunk van ügyeinket magunknak rendezni. *Igazuk van! férfiasan beszélnek!* A magyar protestánsok magatar-

tását a külföld nem képes felfogni s politikai indokokra vezeti vissza. *Persze, hogy politikai indokok is vezetik őket; de azok ugyanabból a forrásból erednek, a melyből az egyházi indokok: a politikai és egyházi önkormányzat elve áll szemben a bürokratikus absolutismussal.*"[1]

Hasonló szellemben ismerteti a magyar protestáns egyház ügyeit később ugyanabban a lapban *Kradolfer* lelkész is,[2] ki Magyarországon tett utazása alatt *Török, Székács, Ballagi* stb. társaságában többször megfordulván, alapos informatiót, de közvetlen tapasztalatokat is szerzett magának viszonyainkról.

Egyébiránt lassankint a németországi egyházi lapok egy része szintén megváltoztatta a magyar protestáns kérdésben eredetileg elfoglalt álláspontját.

A Protestantische Kirchenzeitung szerkesztője, *Krause* például, mindjárt a pátens megjelenése után, vezérczikkben üdvözli — habár némi tartózkodással, fenntartásokkal s nem minden bizalmatlanság nélkül az osztrák kormány iránt — az új egyházalkotmányt, melyhez hasonlóval a skótok és hollandusokon kívül egy nemzet protestánsai sem dicsekedhetnek.[3] De csakhamar felvilágosíttatván magyarországi levelezői által, a pátensellenes közvéleményhez csatlakozik. Lapjának 1860. márcz. 10-diki számában egy magyarországi levelet tesz közzé, melyben világosan ki van mondva, hogy egy oktroyált törvény nem törvény, mert a mint egyoldalúlag jön létre, ugyan úgy vissza is vonható; míg ellenben a nép és a kormány közt létrejött szerződésből eredő törvény csak a két szerződő fél egyetértésével másítható vagy semmisíthető meg. Ennélfogva a magyar protestánsoknak ragaszkodniok kell szerződések által biztosított törvényeikhez.

[1] Zeitstimmen aus der reformirten Kirche der Schweiz. 1860. I. 3. l.

[2] U. o. 1860. 389. sk. l.

[3] Prot. Kirchenzeitung 1859. 945. l.

II.

Az időszaki sajtó — mint az eddig előadottakból látható — élénk részt vett a pátens megvitatásában. De a mellett röpiratokkal is igyekeztek egyesek a protestáns kérdést megvilágítani.

Idehaza az akkori sajtóviszonyok közt, különösen az októberi diploma megjelenéséig, önálló politikai tartalmú iratot — hacsak a kormány szája íze szerint nem készült — kinyomatni alig lehetett. *1859-ből, magyar politikai viszonyokkal foglalkozó, itthon nyomatott röpiratot egyet sem ismerek.* Magyar nyelven mindössze kettő jelent meg, mind a kettő Bécsben: az egyik *br. Kemény Gáboré,*[1] a másik egy névtelené.[2] A bécsi nyomdák eme termékeit Prottmann sem üldözte. *Kossuth* két politikai essay-e[3] (mind a kettő, mint biztosan tudom, *Ludvigh János* fordításában), melyek közül különösen az «Europe, l'Autriche et la Hongrie» czímű az összes czivilizált népek közt nagy feltünést keltett s több kiadást ért, valamint a *Ludvigh Jánosé*[4] Brüsselben; *G. F.* «Offenes Promemoriá»-ja[5] *Széchenyi István*

[1] Helyzetünk és jövőnk. (A szerző nincs megnevezve). Bécsben, nyom. Jacob és Holzhausen. 1859. 8-r., II + 76 lap.

[2] Egy szó a magyar királyház és nemzethez a magányból. (Két kiadás). Bécs, 1859. Nyom. Manz Frigyes. 8-r., IV + 20 lap.

[3] Le congrés, l'Autriche et l'Italie. Révélations sur la crise Italienne par *Louis Kossuth.* Bruxelles. Fr. van Meenen et Cie. 1859. 8-r., 35 lap. — La question des nationalitès. L'Europe, l'Autriche et la Hongrie par *Louis Kossuth.* Bruxelles. Fr. v. Meenen et Cie. 1859. 8-r., 80 lap. A 2-dik bővített kiadás: 8-r., 99 lap.

[4] Nouvelle page de l'histoire des Hapsbourgs par *Jean Ludvigh,* exsecrètaire de la diète de Hongrie. Bruxelles. Fr. v. Meenen et Cie. 1859. 8-r., 53 lap.

[5] Offenes Promemoria an Seine Majestät den Kaiser von Oesterreich. H. és é. n. 8-r., 15 lap.

pártfogása alatt Londonban; két német nyelvű röpirat[1] Lipcsében; *Kossuth* életrajza *Hippolyte Castille* tollából,[2] mint a «Portraits historiques au dix-neuviéme siècle» czímű vállalat egyik füzete, valamint *Faure* röpirata[3] Párisban látott napvilágot.

Tudtommal ez a nehány irat képezi az 1859-iki magyar politikai irodalom anyagát, mely valamivel gazdagabbá csak az októberi diploma után válik, míg 1861-ben aztán gazdagságra nézve vetekszik a két legtermékenyebb év, t. i. az 1790. és az 1848. évek irodalmával.

A kormánynak a protestánsokkal szemben egy évtizeden át követett politikája birta rá *Kerkapolyt,* a pápai tanárt, hogy — miként már előbb *Révész* — úgy ő is tanulmánya tárgyává tegye s megismertesse hitfeleivel a protestáns zsinat-presbyteri alkotmányt.

1860-ban megjelent művében[4] egyházunk szervezetének alapelveit kifejtvén, arra a végeredményre jut, hogy «az egyháznak bármely különös czéljaira törekedve is, önmagának kell és pedig saját és illető organumai által gyakorolni hatalmát, úgy azonban, hogy a gyakorlatot organumaira bizva, magától a hatalmat el ne idegenítse, vagy más szóval ne engedje, hogy organumai magukat függetlenítvén, tőle mintegy elszakadjanak, sőt azokat, mint sajátjait, egyre magához kötve függésben tartsa.»

Efféle memento semmi esetre sem volt fölösleges ama válságos időkben, midőn a kormány az egyházi organumok

[1] Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs. Leipzig. F. A. Brockhaus. 1859. 8-r., VI + 218 lap. — Zur ungarischen Frage. Eine Denkschrift. Von einem ungarischen Patrioten. Leipzig. Verl. von Steinacker. 1859. 8-r., 35 lap.

[2] Louis Kossuth. Par *Hippolyte Castille.* Paris. E. Dentu. 1859. 16-r., 60 lap.

[3] Après la guerre reconstitution de la Hongrie. Par *Amédée le Faure.* Paris. E. Dentu. 8-r.

[4] Protestáns egyház-alkotmány tekintettel történeti fejlődésére. Irta *Kerkapoly Károl.* Pápán, a ref. főtanoda betűivel. 1860. 8-r., IV + 129 lap.

mellőzésével cselekvőleg beléavatkozott ügyeink intézésébe. De azért Kerkapoly művét egyenes politikai czélzata és alkalomszerűsége daczára sem sorozhatjuk a pátens tárgyában irt dolgozatok közé.

A pátens ügyével érdemlegesen foglalkozó, idehaza megjelent füzetek szerzői egytől-egyig a pátens mellett foglalnak állást. *Hornyánszky* és *Szeberényi János* a népet igyekeznek megpuhítani; *Bauhofer* az értelmiséghez intézi szavait.

Ez a triumviratus igen nagy tevékenységet fejtett ki a szept. 1-sői nyilt parancs érdekében. A Hornyánszky lakásán tartott esti összejövetelek alkalmával állapították meg esetről esetre a szükséges teendőket. Mint rokonlelkek, egyforma gondolkozású emberek közt, könnyen létrejött köztök mindenre nézve a megegyezés.

Mindegyiknek külön-külön meg volt állapítva a szerepe.

Szeberényi, kit Bécsben igen kedveltek, a kormánynyal tartotta fenn az összeköttetést. *Zimmermann* miniszteri tanácsos és *Mikulás János* iskolatanácsos föltétlen bizalmát birván, könnyen hozzáférhetett bármikor a miniszterekhez s ő felségétől akkor eszközölt ki audientiát, a mikor akart.

Bauhofer az irányadó egyházi körökkel érintkezett s bár magatartása következtében a jobbérzelmüeket teljesen elidegenítette magától, sőt egyesek, mint pl. *Székács*, a barátságot is fölmondták neki: az egyházmegye és egyházkerület gyülésein és értekezletein fáradhatatlanul csillapítgatta a felviharzott kedélyeket s kereste — habár sikertelenül — a kiegyenlítés módozatait.

A triumvirátus harmadik tagja, Hornyánszky, lapja és folyóirata útján igyekezett a közös czélt előmozdítani.

Egyik összejövetelök alkalmával határozták el azt is, hogy a tévelygő hívek felvilágosítása végett röpiratokat bocsátanak ki. S határozatukat csakhamar végre is hajtották.

Az Evangelisches Wochenblatt szerkesztője, népies iratában [1] egy papot állít szembe hivével, János gazdával, hogy

[1] Was haben wir Evangelische zu fürchten, und was haben wir zu hoffen? Für das Volk beantwortet von *Victor Hornyánsky.* Pest, 1860. Gedr. bei Ph. Wodianer. 8-r., II + 31 lap.

a köztük végbement beszélgetésből megértse a nép, miről van tulajdonképen szó.

János gazdának, mint vallásos embernek, nagy lelki háborúsága van, mert azt hallja a városban, hogy a császár rendeletet adott ki, mely a protestánsokat vérrel szerzett jogaiktól meg akarja fosztani. Ezt czáfolná meg Hornyánszky tiszteletese, ha volna hozzá elég tehetsége.

A nyilt parancsban, ő szerinte, alig van valami új s a mi van is, az csak előnyére válik az egyháznak. Hogy az egyházi gyűléseken résztvevő képviselők ezentúl utasítással nem fognak elláttatni, ezt annál helyesebbnek tartja, mert a politikai életben sincs értelme az utasítási rendszernek. Egy-két ellenvetés után János gazda is belenyugszik a dologba, a min nem csodálkozunk, mert hiszen ő szegény a maga korlátolt eszével, hogy is volna képes belátni a különbséget a politikai és az egyházi élet exigentiái között.

Hasonlóképen sikerül a papnak meggyőznie hivét arról is, hogy a papok és tanítók választását a hatóságnak kell megerősíteni, mert különben politikailag gyanús emberek juthatnának egyházi hivatalokba. De azért mintha mégis érezné a lelkipásztor, hogy János gazdának nem oszlottak el teljesen aggodalmai: kifejezi reményét, hogy a császár a protestánsok kérésére a pátens eme rendelkezését idővel hatályon kívül helyezi.

Az egyház részére évenként kiutalványozandó államsegély jelentőségét nem igen kell magyarázni a parasztnak, mert könnyű neki magának is belátnia, hogy ha a nyilt parancsban kontemplált átalányösszegeket az egyház megkapja: templomépítésre, iskola-fenntartásra stb. kevesebbet kell áldoznia, mint addig; a papnak pedig van esze föl nem világosítani őt, hogy az államsegély kizárólagos rendeltetése a nyomor enyhítése és nem az, hogy a János gazdához hasonló tehetős polgárok egyházi adója, áldozatkészsége az egyház irányában leszállíttassék.

Hogy végre a kérdés jogi oldalát minél alaposabban megvilágíthassa a tiszteletes ur, egy kis egyháztörténeti

excursiót tesz, mire a jámbor paraszt kijelenti, mikép el se tudja képzelni, hogy a mennyiben a zsinatnak van fenntartva a végleges rendezkedés, mi módon lehetne a zsinati képviselőket megválasztani s a zsinatot összehívni, mielőtt az egyházközségek, esperességek szervezkednének.

A Hornyánszky népies iratának formája még elég szerencsés; mert Hornyánszky egy furfangos pappal magyaráztatja meg egy buta földmívesnek a pátens előnyeit. De *Szeberényi János*, egy falusi jegyző s annak Pesten lakó patvarista-fia leveleit közli, miket a pátens ügyében váltottak egymással.[1] A jegyző jogi kérdésekben oktatást ád és pedig népies modorban a patvaristának. C'est gros Jean, qui remontre à son curé. Épen olyan, mintha Szeberényi Jánost tanítaná egyik híve a szent dolgokra s mindenképen erőlködnék, hogy túlszárnyalja papjának értelmi színvonalát.

Rendkívül komikus hatást gyakorol az olvasóra, mikor a patvaristának magyarázza a falu legbölcsebb embere, hogy Lipót király «*diktált* egy igen szép törvényt»: az 1791-iki vallásügyit; vagy hogy nincs abban semmi, hogy ezentúl hat superintendentia lesz, sokkal feltünőbb dolog lett volna, ha hatból négyet csinált volna ő felsége.

Leveleinek vége felé maga is észreveszi helyzetének fonákságát s mitsem törődve azzal, hogy levele egy patvaristának van czímezve, egyszer csak «a földmivelő polgártársakhoz» fordul soraival. Ezek már természetesen nem ütköznek meg olyan badarságokon, hogy pl. «soha nem biztosíttatott egyházunknak annyi jog, dicsőség s hatalom, mint az említett pátensben»; vagy hogy míg a protestáns pátens ellen opponálnak az emberek: «más pátensek ellen, p. o. az ellen, mely a prókátor urak jövedelmét, taksáit állapítja meg, senki sem protestált»; vagy hogy ha a világi

[1] A császár-király és a reformáta vallás, vagyis: Boldogházy István R . . . falusi jegyző és fia közti levelezés az 1859-ki szept. 1-én kelt cs. kir. nyilt parancsra vonatkozólag. A nép számára irta *Szeberényi János* ev. lelkész. Pest, 1860. Nyomatta Wodianer F. 8-r., II + 29 lap.

dolgok intézésében a világi uraké az elsőség: egyházi ügyekben, egyházi gyűléseken legyen az elsőbbség a tiszteletes uraké — ez a viszonosság követelménye; vagy hogy a kézsmárki, debreczeni, pápai gyűlés tagjainak legnagyobb része nem is olvasta a törvényt, melyet elitélt; vagy hogy «a leghatalmasabbakkal, az Isten-tűrte felsőbbséggel ingerkedni, kötekedni veszedelemmel járó dolog».

A felsőbbség iránti vak engedelmességet Szeberényi méltán hirdethette; mert ő maga, ha nem sok szerencsével is, de mindig tolta a hatalom szekerét.

Az októberi diploma megjelenése után fülébe jutott a bécsi kormánynak, hogy a Magyar Nemzeti Igazgatóság egész erővel hozzáfogott a forradalmi hadsereg szervezéséhez, sőt már a hadműködési tervet is megállapította, kijelölvén úgy az olasz segédsereg és a külföldön alakított magyar legió, mint az idehaza toborzandó. 80 ezer emberre és 14,000 lóra számított haderő specifikus feladatait.[1] A kormány mindenféle óvintézkedést megtett arra nézve, hogy a cs. kir. hadsereg magyar csapatait a Magyar Nemzeti Igazgatóság ügynökei meg ne tántorítsák hűségökben. A többi közt Szeberényivel, mint tábori lelkészszel, egy «Felvilágosítást» bocsáttatott közre,[2] melyet állítólag egy magyar születésű huszárezredes irt ugyan, de a melyet azért adott ki Szeberényi, mert — saját vallomása szerint — annak tartalma az ő politikai szinezetű prédikáczióinak tartalmával teljesen megegyezik.

A huszárezredes, — ki nagyon rosz katona lehetett, mert katona létére beleártotta magát a politikába, — az októberi diploma előnyeit fejtegetvén, el akarja katonáival hitetni, hogy az egységes Ausztriában van az üdv és boldogság; álljanak tehát ellent a bujtogatók csábításainak; érezzék magukat úgy, mint egy nagy család tagjai, mert hát «a nagy ausztriai birodalomnak népei, ha mindjárt

[1] *Kossuth*: Irataim. III. 189.

[2] Figyelmeztetésül! *Szeberényi János* cs. kir. tábori ev. pap. Bécs, 1861. ápr. 2. 8-r., 11 lap.

egészen is különfélék, származásukat, szokásaikat és nyelvüket tekintve: mégis azon egy császári és királyi zászló alatt állnak tagosítva; a történetben már a legrégibb időktől fogva egymással szüntelen érintkezésben voltak és lassankint egy történetben olvadtak össze annyira, hogy *az egyes nemzetek története ausztriai történet és Ausztriának története az egyes nemzeteké.*"

És eme, történelmünket, alkotmányunkat, nemzetünket sértő, kigúnyoló tanokra jegyzi meg Szeberényi, hogy «minden magyar katona pedig, kinek fogalma van a *katonai becsület* és *hittartásról,* tanulja meg ezen katonai szent leczkét miatyánkja mellé».

A pátens-mozgalom idején Szeberényi, még mint az 1860-ban *Podhraczky József* pesti tót pap szerkesztésében megjelent tót lap munkatársa is, szolgálatot igyekezett tenni a kormánynak az által, hogy a tót egyházakat kapaczitálta a nyilt parancs értelmében való rendezkedésre.

Mindjárt a lap 1-ső számában egy kenetes vezérczikket közölt, melyben szemforgatások közt panaszkodik, hogy az evangelikus pap, — ki sem a politikát sem a nemzetiséget nem tűzi ki szeretete főtárgyául, ki testtel-lélekkel egyháza ügyének él, — ma csak a tót templomban talál menedéket; más ajkú evangelikusok a templomba is politikai kivánságokat, hajlamokat, szenvedélyeket visznek be. Ő — folytatja tovább — csak azt veszi tekintetbe, hogy a pátens megegyez-e a Krisztus evangyéliomával vagy sem; ellenben a világ azt nézi, vajjon ama rendelet az u. n. *magyar* protestantismussal összeegyeztethető-e vagy sem?

A fordító, a ki e czikket a Prot. E. I. Lapban reprodukálja,[1] egyszersmind csípős megjegyzésekkel kiséri. A szerkesztő pedig azt az észrevételt teszi rá, hogy «nekünk kölcsönös bizalomra, egymás iránti kiméletre van szükségünk, azt pedig kenetes floskulusok alá rejtett izgatásokkal nem eszközöljük».

[1] Prot. E. I. Lap. 1860. 19. sz.

Az izgatások azonban nem maradtak eredménytelenül. Mint *br. Prónay Gábor* a Wanderer-ben jelenti, az ág. h. evang. hitközségek közül 1860. márcz. 31-dikéig 226 rendezte magát a nyilt parancs értelmében, 333 nem fogadta el a pátenst s a rendezkedett községek 306.786, a nem rendezkedettek 543.712 lelket képviselnek.

A tót gyülekezetek lelkipásztorainak nagy többsége, hierarchicus irányzatok és a magyarság iránti ellenszenv által vezettetve, még az erőszakoskodástól sem riadt vissza, csakhogy egyházukat rábirják a coordinatióra.

Számtalan eset volt rá, hogy a pátenshez ragaszkodó pap a nép akarata ellenére egy-két tudatlan vagy panszláv érzelmű hivéből presbyteriumot alakított s a politikai hatóság segítségével ekként szervezett egyház beiktattatott a patentális egyházak közé.

Podhraczky József, a pesti tót ev. egyház papja, a panszlavizmus egyik legmegrögzöttebb apostola, hívei többségének megbotránkozására a presbyteriumot a szó szoros értelmében kinevezte; a május 15-iki rendelet után pedig a legvakmerőbb módon szembeszállva az esperességgel, egyházát erőnek erejével ki akarta szakítani az autonom esperesség kötelékéből; egy tót pamphletben hazafias érzelmű híveit «autonomikus marháknak» keresztelte el; szóval a legnagyobb botrányokat idézte elő, míg az esperesség, felügyelőjének: *Kubinyi Ferencznek* erélyes föllépése folytán, — ki a hitvány ember viselt dolgait egy terjedelmes röpiratban még meg is örökítette,[1] — állásától el nem mozdította. Jellemző azonban a kormány akkori magatartására nézve, hogy az ekként elmozdított lelkészt tábori pappá nevezte ki, kárpótlásul a vértanúságért.

Hodzsa, a liptószentmiklósi pap, a büntető törvénykönyv 65. §-ára hivatkozva egyenesen megtiltotta gyüle-

[1] Az ág. hitvallású pesti autonom szláv egyház szenvedéseinek története a XIX. században. Irta *Id. Kubinyi Ferencz*, a buda-pesti ág. h. esperesség és pesti autonom egyház felügyelője. Pest. Nyom. Herz János. 1866. 8-r., 102 lap.

kezetének, hogy a pátens ellen nyilatkozzék s midőn hívei a gyűlésben ezen erőszakoskodás ellen felzúdultak, az Isten oltára előtt nem irtózott a következő szavakra fakadni: «én elátkozlak benneteket, mert ti nem vagytok méltó fiai az egyháznak».

Beszterczebányán, Radványban, Apostagon, általában Zólyom-, Hont-, Liptó-, Turócz-, Pest- és Temesmegyében több helyen szintén összeütközött a pap hiveivel. Selmeczbányán a hivek — *Breznyik János* gymnasiumi igazgató tanácsára — ott hagyták a templomban papjukat, midőn az a pátens elfogadására buzdította őket.

Nyiregyházán két ellenséges táborra szakadt az egyház. Az egyik pap, *Jeszenszky László* — *Daxner* felügyelővel oldalán — a tótajkú hiveket a pátens elfogadására tüzelte; a másik, *Elefánt Mihály,* a nagyobbára honoratiorokból álló presbyteriummal és a magyarokkal a pátens ellen küzdött. A legbotrányosabb czivakodás fejlődött ki köztök, úgy hogy végre az egyházkerületnek kellett a dologba beleavatkoznia: *Máday* elnöklete alatt vizsgáló bizóttságot küldött ki (a bizottság jegyzője *Czékus,* a későbbi püspök volt), melynek a vihart csakugyan sikerült lecsendesítenie az által, hogy mindkét papot állásáról való lemondásra birta.

A világi uraknak köszönhető, hogy a tót egyházak egyrésze mégis visszautasította a pátenst.

Igy nevezetesen a túróczi esperesség 26.992 lélekkel; a szarvasi gyülekezet 17.478 lélekkel. A liptói esperesség egy egyház, Sijelnicz kivételével szintén felirt a nyilt parancs ellen, a mit első sorban *Szentiványi Márton* esperességi felügyelő befolyásának lehetett tulajdonítani. El is itélték érte hat hónapi fogságra.

A zólyomi esperesség csak egy szavazattöbbséggel fogadta el a hálafeliratot. Mire a Podmaniczky-Beleznay-család kijelentette, hogy a zólyomi iskolának szánt 16.000 forintos alapítványát nem létezőnek tekinti; mert oly esperességnek nem tesz alapítványt, mely nem választja jelszavául az egyetértést, sőt ellenkezőleg mellékes érdekeknek

hódolva magát elkülönzi, többre becsülvén az ideig-óráig tartó bizonytalan előnyt, az igazság és jog által szentesített állapotnál, mely az örökös egyetértésre támaszkodva századokig küzdött a prot. ügyért és képes volt azt máig megőrizni. Mindenesetre sokkal súlyosabb büntetés volt ez, semhogy az Ev. Wochenblatt képes lett volna a zólyomiakat Luther ama szavaival megvigasztalni: «Ők elveszik, mit árthat ez nekünk? Miénk marad a mennyország!»

A coordinált panszláv egyházakat, jobban mondva: azoknak hazafiatlan papjait 1860. május 15-ike után sem lehetett rábirni, hogy visszatérjenek az elhagyott törvényes alapra, sőt ellenkezőleg, a dunáninneni superintendentiában 22 egyház 41.573 lélekkel, a bányaiban pedig 6 egyház 7500 lélekkel, tehát *összesen 28 egyház 49.073 lélekkel* — támaszkodva a máj. 15-iki nyilt parancs ama pontjára, mely szerint megtiltatik, hogy «azon egyházközségek, esperességek s superintendentiák, melyek a törvénynek megfelelő rendezkedést már bevégezték, vagy azok megtételét már előkészíték, jelen fönnállásukban vagy ezen szándékuk kivitelében háborgattassanak vagy gátoltassanak» — 1860. június 27-én Breznóbányán kerületi gyűlést tartott s megalakította és szervezte az u. n. pozsonyi egyházkerületet.

A gyűlés jegyzőkönyve, — melyet a Prot. Jahrbücher für Oesterreich egész terjedelmében közöl, [1] — világosan mutatja, hogy nem hitbuzgó protestánsok tanácskoztak ott, hanem a panszlavizmus megátalkodott kolomposai csaptak orgiát s igyekeztek lehetőleg fölhasználni az alkalmat gonosz terveik előmozdítására. A megválasztott egyházkerületi tisztviselők egytől-egyig notorius panszlávok voltak. Superintendenssé ugyanis *Kuzmány Károly* bécsi theologiai tanár lőn, kitől — mikor Magyarországból 1860. novemberében megugrott — a Prot. E. I. Lap így bucsúzik el: «Biztos kútfő után jelenthetjük, hogy *az egyház gyászvitéze*, Kuzmány Károly, állomását és ezzel együtt hazánkat is elhagyta. Erre

[1] 1860. 4. füz. 267. sk. l.

csak azt mondjuk: debuisset pridem; akkor sok nem történt volna, mi nem egy *becsületes* protestáns embert megbotránkoztatott.»[1] Megválasztattak továbbá: felügyelővé *Landerer Ferdinánd* bányatanácsos; a superintendentialis consistorium egyházi tagjaivá *Szeberényi J.* és *Hurban*; helyetteseikké *Hodzsa* és *Kokesch* stb. — mindmegannyi esküdt ellensége a magyar állameszmének.

Az a conventiculum, mely nem szégyelte magát egy Hodzsát és Hurbant egyházi méltósággal tisztelni meg, természetesen határozatai hozatalában is, háttérbe szorítva az egyház érdekeit, hazafiatlan politikai irányzatok befolyása alatt állt, jóllehet nagyonis élénken tiltakozott ama föltevés ellen, mintha a politikát be akarná csempészni az egyházi életbe.

Bámulatos szemérmetlenséggel fejezte ki például abbeli óhajtását, hogy jövőre a pozsonyi superintendentia székhelyévé «*a szláv nemzet egyik vagy másik központi városa tétessék*»[2]; azután elhatározta, hogy a mennyiben napról-napra tapasztalható, mikép az ájtatosság és egyháziasság mindaddig nem fejlődhetik a hivek körében, míg a természetjog és a császári szó által biztosított nemzetiségi egyenjogúság ténynyé nem válik: *a szükséges lépéseket meg kell tenni, Magyarországon egy önálló szláv egyház alakítása érdekében.*[3]

A breznóbányai gyűlés határozatainak megerősítését kieszközlendő, a Prot. Jahrbücher szerint *Kuzmány,* a Prot. E. I. Lap szerint ellenben a czégéres *Hodzsa* vezetése alatt egy küldöttség ment Bécsbe, a hol a szónok beszédére ő felsége a következő választ adta: «Az ev. tót népnek irántam s kormányom iránt nehéz időkben bebizonyított hűségét és hódolatát ismerem s meg vagyok győződve arról. Felszólítom önöket, erősítsék meg népeiket ezentúl is a hűségben és ne engedjék, hogy a törvény ösvényéről letérít-

[1] Prot. E. I. Lap. 1860. 1545. l.
[2] 15. jkönyvi pont.
[3] 16. jkönyvi pont.

tessenek. A mit az ev. egyháznak a pátensben megigértem, azt teljesíteni fogom; *maradjanak a pátens mellett s ne hagyják magukat az általa biztosított rendtől semmi által sem eltéríttetni. A pozsonyi superintendentia gyülésének törvényes határozatait megerősítem*, panaszait megvizsgáltatom s orvosolni fogom. Legyenek állhatatosak a hűségben irántam s buzgók az egyházukért kifejtendő működésökben.»[1]

A legmagasabb helyről nyert ilyetén biztatásra, nem csoda, ha vérszemet kapott az a 28 lelkész, hogy szembeszálljon a 770.731 lelket számláló 527 autonom egyházközséggel, nemcsak, hanem elég arczátlanul támadólag lépett fel a törvényes superintendentiák ellen, miután ez utóbbiakat a hatóságok sem respektálták, törvényesen megválasztott superintendenseiket nem ismerték el, a dunáninneni kerület 66 autonom egyházának az egyházmegyei, kerületi gyülések tartását nem engedték meg. A szeptember hó végén Túrócz-Szent-Mártonban tartott superintendentiális gyülés, melyen *Kuzmányt* hivatalába beiktatták, annyira ment, hogy elhatározta, miként egyedül a coordinált pozsonyi superintendentiát tekintheti jogosan létezőnek, ennélfogva a mennyiben a magyarországi ev. egyház többi kerületei *gr. Zay*, mint állítólagos felügyelő elnöklete alatt Pesten jogtalanul főkonventet szándékoznak tartani, a magyar hatóságok indokolt megkeresvény által kéressenek fel, hogy a tervezett főkonvent összejövetelét tiltsák meg.

Végre az egyetemes gyülés megsokalva a törpe kisebbség fészkelődését, a bányakerület indítványára 1860. okt. 10-iki kelettel feliratot intézett ő felségéhez,[2] melyben a patentális pozsonyi superintendentia és a kormány, valamint a közigazgatási hatóságok által elkövetett visszaéléseket leleplezi, kéri egyszersmind a rend helyreállítását.

A bányai egyházkerület az egyenetlenség megszüntetése végett már előbb is intézkedett. Júliusi ülésében ugyanis, —

[1] Prot. E. I. Lap. 1860. 988. l.
[2] Ld. egész terjedelmében: Prot. E. I. Lap. 1860. 42. sz.

melyen *Székácsot*, ujonnan választott superintendensét beiktatta, — sanctióval látta el a prot. vallásszabadságot biztosító törvényeknek Székács által már előbb kiadott gyűjteményét [1] s elrendelte annak magyar, német és tót nyelven való újra nyomatását, a mi meg is történt.[2] A magyar és német kiadásra nem nagy szükség volt; de annál nagyobb a tótra, hogy megismervén a tót gyülekezetek a törvényes alapot, melyen a protestáns egyház áll s melyről ők letértek, ismét kötelezőnek ismerjék el magukra nézve.

A német kiadáshoz maga Székács irt előszót, kifejezvén amaz óhajtását, vajha a törvények értelmében mielőbb összehívandó zsinat venné kezébe azt az ügyet, melynek végelintézéséhez az államfőnek a törvények értelmében elég határozottan kifejtett negativ természetű, de a protestánsok által mindig tiszteletben tartott főfelügyeleti joga mellett, csakis az egyháznak van pozitiv joga. «Mit hozna ránk a jó Isten — folytatja Székács, — ha ezen törvényeink alapját más alappal fölcserélni vonakodnánk, azt én nem tudom, az a jó Isten dolga; én csak azt tudom, hogy ezen törvények alapjához ragaszkodni, egyebeket nem is említve, annál szo-

[1] A magyar és német párhuzamos szövegű kiadás czíme: A magyarhoni ágostai és helvét hitvallású evangyelikusok szabad és nyilvános vallásgyakorlatát biztosító törvények. Közrebocsátotta *Székács József*. Gesetze betreffend die freie und öffentliche Religionsausübung der Ev. Augsb. u. Helv. Conf. in Ungarn. Herausgegeben von *Jos. Székács*. Pest, 1860. Kiadja Osterlamm K. 8-r., VIII + 44 lap.

[2] A magyar kiadás czíme: A magyarhoni ág. és helv. hitv. evangyelikusok szabad és nyilv. vallásgyakorlatát bizt. törvények, a bányakerületi evang. superintendentzia határozatából. Közrebocsátotta *Székács J.*, bányakerületi superintendens. II. kiad. Pest, 1860. Kiadja Osterlamm. 8-r., 15 lap. — A német kiadás czime: Gesetze, betreffend die freie Religionsausübung etc. In Folge eines Beschlusses der ev. Berg-Superintendenz herausgegeben von *Jos. Székács*. 2-te Aufl. Pest, 1860. Verl. von K. Osterlamm. 8-r., 15 lap. — A tót kiadás czíme: Kraginské zákony, které swobodné a weřegné prowozowánj náboženstwa pogissťugj ewangeljkum augssp. a helw. wyznánj w králowstwj uherském. Dle uzawřenj superint. baňského okolj druhé wydánj. W Pessti. K. Osterlamma. 1860. 8-r., 15 lap.

rosabb kötelességünk, minél szentebb előttünk azon törvényhozóknak emlékezete, kiknek ezen törvényes alapot köszönjük.»

Hat bányakerületi lelkész azonban — mint fennebb említők — nemcsak hogy nem tért meg, hanem még híveit is föllázította, elbolondítván őket, hogy az autonom egyház papjai szentháromság-tagadók, a tót népet magyarosítani, hitétől megfosztani akarják, úgy, hogy mikor Székács, mint superintendens, a nógrádi egyházakat látogatta, csak az akkori erélyes és körültekintő *Svehla Pál* dobrocsi lelkésznek és nógrádi esperesnek köszönhette, hogy a visitatiót minden nagyobb baj nélkül elvégezhette. [1]

A bányakerületi lelkészek közt *Bauhofer*, a budai ev. egyház papja, a bányakerület cenzora, [2] egyike volt ama keveseknek, kik — mint említők — nemcsak élő szóval, de tollal is a pátens mellett kardoskodtak.

Szeberényi és *Hornyánszky* biztatására egy felhivást irt és tett közzé az Ev. Wochenblatt 1860. 7-dik számában, melynek történetét később ő maga beszéli el. *Ballagi Aladár* gyűjteményében ugyanis egy nagy negyedrét alakú, 180 lapra terjedő, németül fogalmazott kézirata van Bauhofernek, mely az egész pátensmozgalom históriáját magában foglalja, kiterjeszkedve a legaprólékosabb részletekre s — a mi különösen becsessé teszi — a kuliszszák mögött történtekre is.

Itt irja Bauhofer, hogy Szeberényitől Bécsből 1860 elején levelet kapott, melyben biztatja őt, hogy irja meg a

[1] *Felvidéky*: Protestantizmus és panszlávizmus. 67. l.

[2] Mint érdekes adatot említhetem fel az egyházi cenzura történetéhez, hogy a bányakerületben 1848 után *Bauhofer*, *Kollár* és *Haviár* voltak a cenzorok; de Bauhofer panaszkodik, hogy habár számos prédikáczió és vallásos irat hagyta el a sajtót, hozzá, egy pár nagyonis szabadszellemű prédikácziót kivéve, semmit sem küldtek be. (*Bauhofer*: Ansichten u. Zeugnisse. 24. l.) A Pesti Napló 1859. szept. 3-iki számában olvassuk, hogy a bányai egyházkerület könyvvizsgálója (megnevezve nincsen) *Szeberényi Lajosnak* «A gyermek első könyve» czimű ábéczés könyvét approbálta, a miből az tűnik ki, hogy az egyházkerületi cenzorok hatáskörébe tartozott nemcsak a szoros értelemben vett vallásos iratok, hanem a tankönyvek approbatiója is.

kiáltványt s a kormánytól meg fogja kapni a méltó jutalmat: vagy adminisztrátornak nevezik ugyanis ki *Komáromy* helyébe, kivel oda fenn nem voltak megelégedve vagy életfogytiglani nyugdíjat kap vagy előkelő állást a kultuszminiszteriumban, vagy végre egy magyar egyházi lap szerkesztésére engedélyt s e tekintetben a kormány részéről erkölcsi és anyagi támogatást. Válogathatott tehát a sok jótétemény közt, melyet felajánlottak neki.

Féltékeny levén azonban függetlenségére, melynek feláldozása esetében hitfelei előtt elveszti vala tekintélyét, mindent visszautasított és saját hajlamait és meggyőződését követve, semmiféle jutalomra nem tartva számot, bocsátotta ki Hornyánszky lapjában s később német és magyar nyelven külön lenyomatban is *«Sendschreiben an die evangelische Kirche beider Confessionen in Ungarn»* czímű iratát, miután annak kéziratát előzőleg *Mikulásnak* felküldte Bécsbe s az nemcsak hogy semmi kifogásolni valót nem talált benne, de sőt dicséretekkel halmozta el.

Ezt a felhivást, — melyben figyelmezteti a híveket, hogy a legnagyobb veszélybe dönthetik esetleg egyházukat, ha *egy alárendelt kérdés miatt* szakadást idéznek elő, — mint budai lelkész minden hívének megküldte, mielőtt a pátens felett határozó egyházközségi gyűlést összehívta volna. De ennek daczára, midőn a budai egyház márcz. 4-én tartott gyűlésében szavazásra került a dolog, kivéve magát Bauhofert, káplánját és egy nyugalmazott kapitányt, a gyülekezet egyhangúlag a pátens ellen nyilatkozott.

S a mint «Sendschreiben»-jével kudarczot vallott, úgy az 1860 áprilisében kiadott «Ansichten und Zeugnisse» czímű iratával [1] sem volt szerencséje.

[1] Ansichten und Zeugnisse hervorragender Männer, über die alte Verfassung und Verwaltung der prot. Kirche in Ungarn, zur unparteiischen Würdigung des k. Patentes vom 1. Sept. und dessen Durchführung vom 2. Sept. 1859. Gesammelt und herausgegeben von *Georg Bauhofer*, ev. Pfarrer in Ofen. Pest, 1860. Gedruckt bei Ph. Wodianer. 8-r., 29 lap.

Pedig mind a két irat a lehető legkedvezőbb auspiciumok közt jelent meg. A januáriusi bécsi küldöttség működésének sikertelensége méltán reménynyel tölthette el Bauhoferékat. Igaz ugyan, hogy az ifjú császár kész lett volna bármely perczben visszavonni a pátenst, de miniszterei: *Thun* és *Rechberg* annál makacsabbúl ragaszkodtak ahhoz. A császárnak pedig Thun kedvencze volt, kinek befolyása alól nem volt képes magát emanczipálni.

A mit a Prot. E. I. Lap irt, [1] hogy t. i. ő felsége ritka ügyavatottságot tanusít a protestáns kérdésben s hogy azt *személyesen* szándékszik megoldani, nem felelt meg a valóságnak. Mert ő felsége nagyonis kevés figyelmet látszott fordítani a mi ügyünkre s annak elintézését jóformán teljesen minisztereire bízta. Nem is ismerhette volna meg különben a dolgok valódi állását, miután Thun gondoskodott róla, hogy a protestánsok feliratai kezébe ne jussanak s a szóvivő, tekintélyes, általa is becsült protestáns férfiak minél kevesebbet érintkezzenek vele.

Bauhofer fennebb említett kézirati művében az udvari körök hangulatára nézve igen érdekes leleplezéseket tesz. Említi például, hogy a legfelsőbb körökkel összeköttetésben állott *Szeberényi*, 1860. febr. 24-én Bécsből azt irta neki, mikép *ő felsége igen szeretné, ha a protestánsokkal való kiegyezés tekintetében a szükséges lépéseket megtennék; de ezt az egész minisztérium ellenzi.*

Báró Prónay Gábornak, a bécsi küldöttség egyik tagjának ugyancsak Bauhofer által közlött beszélgetése a császárral, szintén azt árulja el, hogy ez utóbbi kereste az alkalmat a kibékülésre.

«Nem vagyok megelégedve az ön magaviseletével — így szólt a császár Prónayhoz; — én önt elhalmoztam kegyeimmel, de ön nem felelt meg várakozásomnak.» A báró hálás köszönetét fejezvén ki ő felsége kegyeiért, egyszersmind kinyilatkoztatta, hogy ép a hála és hűség érzete parancsolja

[1] 1860. febr. 10. 161. l.

neki, hogy őszintén megmondja, mikép a pátens semmi módon nem lesz végrehajtható. «Megmondta ezt a kultuszminiszternek?» — kérdé tőle a császár. «Igen — felelt Prónay; — de a kultuszminiszter ebben az ügyben sokkal elfogultabb, semhogy meg tudnám őt győzni álláspontunk helyes volta felől.» — «*Na csak beszélje meg a dolgot miniszteremmel* — végzé a császár, — *egyezzenek meg, aztán jőjjön ismét el hozzám.*» Thun azonban megakadályozta, hogy ő felsége Prónayt még egyszer elfogadja.

Rechbergnek pedig ugyancsak Prónayval éles összeszólalkozása volt. Egy beszélgetés alkalmával a bárót a Kossuth-féle elvek követőjének nyilvánította. Mire Prónay rámutatván a mellén volt Szent-István-rendjelre, azt jegyezte meg, hogy ilyen keresztet nem szoktak Kossuth híveinek osztogatni.

A miniszterek ilyetén magaviselete által fölbátorítva, Bauhofer «Ansichten und Zeugnisse» czímű iratában még egyszer megpróbálta szembeszállni az áramlattal.

Egy csomó tekintélyes egyházi és világi férfiú nyilatkozatát közli itt a prot. egyházi ügyekre nézve, hogy bebizonyítsa, milyen ellenmondásba keverednek önmagukkal, midőn az egyháznak általuk is elismert bajait orvosolni szándékozó nyilt parancsnak opponálnak. Bizonyítékai azonban semmi egyebet nem bizonyítanak, mint a saját felfogásának gyarlóságát.

Baksay Dániel és *Fényes Elek* például elismerik, hogy zavarok mutatkoznak az egyházi közigazgatásban; de ebből nem következik, a mit Bauhofer akar bizonyítani, hogy t. i. ezeket a zavarokat a Thun által kieszelt törvénytelen úton kell megszüntetni.

Ballagi Mór 1858-ban elismeri, hogy az egyházi ügyek legsilányabb szabályozása is többet ér, mint ha azok egyátalán nem szabályoztatnak; de nem mondja egy szóval sem, hogy az a legsilányabb szabályozás nem maga által az egyház által történjék.

Ugyanő irja, hogy társadalmi bajok külső eszközökkel

nem háríthatók el; ha tehát mi előzetesen meg nem győzzük hitsorsosainkat amaz igazság felől, hogy bármely egyesületben a rész számára annál nagyobb önállóság biztosíttatik, mennél erősebb alapon nyugszik az egész hatalma: a zsinattal legfölebb azt fogjuk elérni, hogy a mostani zavarokat szentesíti; de ezzel csak a zsinat sikerének föltételét állapította meg a nélkül, hogy — a mit Bauhofer állít — annak szükségességét kétségbe vonta volna.

Demeter András ama meggyőződését fejezi ki, hogy a pap a gondnok kezében gép, eszköz, melylyel azt tesz, a mit akar; a miből — még ha általános igazság lett volna is — nem következett, hogy a hierarchiát kell tehát meghonosítani.

1842-ben azt irja valaki a Prot. E. I. Lapban, hogy a mi iskoláinkban bárki bármilyen sovány szellemi terméket képes mint tankönyvet meghonosítani, a miből nem következik, hogy tehát a kormány honosítsa meg a még silányabb s még hozzá hazafias szempontból is veszélyes tankönyveket.

Némethy János, papkeszi lelkész panaszkodik, hogy egyházunkban a végrehajtó hatalom gyönge; de azért esze ágában sincs azt kivánni, hogy ezt a hatalmat a kormány kobozza el s foglalja le a maga számára.

Ily bizonyítékok után — így kiált fel Bauhofer, — ki kivánhatná őszintén, hogy a kormány a megkezdett reformmunkát hagyja abba s a protestánsokat régi állapotukba helyezze vissza! A mire természetesen a protestáns világ felelete nem lehetett más, mint hogy a Bauhofer által hosszas utánjárással és tanulmánynyal összeböngészett nyilatkozatok a protestáns közvéleményt fejezvén ki, az egyházi reformok végrehajthatása ép a restitutio in integrumot teszi szükségessé.

Bauhofer müve a pátens tárgyában ide haza közzétett többi röpirat irodalmi szinvonalán nem igen emelkedik túl. A rosz ügyet egyik is, mint a másik rosszul védelmezi.

Annál értékesebbek *a külföldi sajtó termékei,* melyek két kategóriába sorozhatók: az egyikbe azok, melyek kizá-

rólag a pátenssel és a protestáns kérdéssel foglalkoznak; a másikba azok, melyek általában a magyar alkotmányjogi és politikai viszonyokat világítják meg s a protestáns pátens kérdését, mint a magyar kérdés integrans részét, csak közbevetőleg, mellékesen.

De mindezek természetesen tiltott könyvek voltak, melyekhez ide haza csak nagynehezen és lopva lehetett hozzáférni. Méltán mondhatta *Széchenyi Felsenthal* rendőrtanácsosnak, mikor nála 1860. márcz. 3-án ama végzetes házkutatást megtartotta, hogy «édes uram, ön bizonyosan tiltott könyveket keres itt; nos, meg akarom önt kimélni a fáradságtól s ezennel kijelentem, hogy mindaz, a mit itt lát, tetejétől aljáig tilos, mert, uram, *a mit az önök censurája megengedi, az sokkal haszontalanabb holmi, hogysem pénzt adnék ki érte.*» [1]

Egyébiránt a protestánsokat érdeklő könyvek nem is a mi számunkra, hanem Európa számára készültek.

A protestáns mozgalom természete, iránya, indokai, valamint a protestáns egyháznak a kormányhoz való viszonya felől *Ballagi Mór* tüzetesen tájékoztatja a külföldet «Die Protestantenfrage in Ungarn und die Politik Oesterreichs» czímű két kötetes röpiratában. [2]

Mint könyvének czíme is mutatja, a protestáns kérdés fejtegetésében a politikai szempontokat nemcsak nem mellőzi, de sőt inkább előtérbe tolja, szent meggyőződése levén, hogy a prot. kérdés Magyarországon szoros összefüggésben van a politikai, névszerint a constitutionális kérdéssel, nemcsak azért, mert a protestánsok alaptörvényei az alkotmány kifolyásai, hanem azért is, mert megvalósításuk alkotmányos viszonyokat föltételez. Midőn tehát a protestánsok önkormányzati jogaikért küzdenek: küzdenek egyszersmind az ország alkotmányáért is. Az általuk kivívandó sikerek szükségképen

[1] *Falk*: Széchenyi István gróf és kora. 338. l.

[2] Die Protestantenfrage etc. Von einem ungarischen Protestanten. Hamburg. Hoffmann u. Campe. 1860. 8-r. I. füzet 103 lap; II. füzet 84 lap.

az alkotmányos eszmék diadalát készítik elő. Másrészről azonban a prot. egyháznak, mint ilyennek, óvakodnia kell attól, hogy belső szervezkedésében a tiszta evangyéliomi alapról letérjen s ha ezt az alapot az államhatalom támadná meg: az ellentállás az egyház részéről a legszentebb kötelességgé válik.

Ez utóbbi eset állt elő, midőn az uralkodó kiadta a szept. 1-sői nyilt parancsot. A protestánsoknak szembe kellett szállniok az állammal s ez által a mozgalom szükségképen politikai színezetűvé vált.

Ballagi kitörő indulattal veti fel a kérdést, vajjon a magyar protestánsok elvesztették-e vérrel szerzett jogukat az önállóságra, hogy Bécsben egyházi törvényeket szabnak elébök s azoknak visszautasítását mint ellenszegülést vélik büntethetni? A feleletet forradalmi stylusban adja meg. Ha — úgymond — becsülettel szerzett és megszentelt kötések elévülhetnek: *akkor a nemzet esetleg a pragmatica sanctiót is elévültnek deklarálhatja;* és valóban nem ez lenne az első eset, hogy a nagy magyar nemzet karddal kezében felelősségre vonná uralkodóját a megszegett esküért s a megsértett jogokért és törvényekért. *Az ellentállás jogáról beszélhetnek akármit: egy nép, a belső szózatot, mely szent jogainak visszaszerzésére ösztönzi őt, nem fogja a hidegen számító ész tanácsainak alárendelni.* A hadseregre hiába számít az udvar. A szellem, mely a népet áthatja, a katona szuronyába is behatol s ha az óra üt: az általános népmozgalom magával fogja ragadni a katonát is.

Ilyen fenyegetésekkel, — melyek nálunk még hivatalos alakban is gyakran előfordultak, például 1790-ben, midőn egyes megyék felirataikban a pragmatica sanctiót semmisnek jelentik ki, — sürgeti a «Protestantenfrage» szerzője az udvart, hogy politikáját változtassa meg; ismerje el a monarchia súlypontjának Magyarországot. Hiszen Magyarország Ausztria *nélkül* évszázadokon át nagyhatalom; Magyarország Ausztriá*val* mindig félelmetes hatalom és a monarchia támasza volt; Magyarország Ausztria *ellen* mint erős állam mutatta be

magát nem régiben, midőn magára hagyatva képes volt Ausztriát összetörni. De mi Ausztria Magyarország *nélkül?* Egy chimera, egy név eszköz nélkül, kés nyél és penge nélkül.

Helyre kell tehát állítani a megyéket s az udvar azzal mutassa meg, hogy ki akar békülni a nemzettel, hogy székhelyét Budára teszi át. A fő az, hogy Magyarország a magyarok országa legyen; alkotmányát visszakapja, a minek természetes folyománya, hogy az alkotmány élén a törvényesen megkoronázott király álljon.

Majd ismét fenyegetődzik. Forradalom — úgymond — nem kell nekünk; ez nem időszerű; ezzel most nem érnénk czélt. De ismerjük erőinket; tudjuk, hogy mi vagyunk a monarchia támasza. E szerint egyéb nem kell, csakhogy *semmit ne tegyünk* s Ausztria menthetetlenül összeroskad. Azt az egyet azonban bizvást elhallgathatta volna, hogy ha Ausztria politikájában kedvezőbb fordulat nem áll be Magyarországra nézve, ez utóbbi sorsát a Tuilleriák fogják eldönteni. Mert igaz ugyan, hogy *Napoleon* tényleg érdeklődött a magyarok iránt; de ábránd volt gondolni, hogy *a villafrancai béke után* egy lépést is tesz Magyarország függetlensége érdekében.

Készakarva emeltük ki Ballagi röpiratából a politikai momentumokat, nem azért, mintha azokra volna abban a fősúly fektetve, mert hiszen épen Ballagi volt mindig az, a ki óva intette hitsorsosait, hogy a protestáns kérdést ki ne forgassák egyházjogi természetéből; hanem azért, hogy lássa az olvasó, mi módon hozták kapcsolatba iróink a protestáns mozgalmat az általános politikai helyzettel s hogy ennélfogva mi módon igyekeztek a mi speciális ügyünk iránt az érdeklődést minél szélesebb körben, még oly körökben is fölkelteni, a melyek a vallásfelekezetekkel nem sokat törődtek, azoknak ügyes-bajos dolgait sokkal alárendeltebbeknek tekintették, semhogy érdemesnek tartották volna velök foglalkozni.

Ballaginál különben subjectiv indokok is szerepeltek a fennállott kormányzati rendszer megtámadásában. Annyi zaklatást szenvedett a kormány részéről, hogy bizony jól

eshetett neki meztelenre vetkőztetni azt a külföld előtt. Magától érthető azonban, hogy ezért is újabb zaklatásokat kellett kiállnia. A rendőrség fülébe jutván, hogy a névtelenül megjelent röpiratnak ő a szerzője, házkutatást tartott nála, hogy a mű kéziratát megkaparítsa. A kézirat egyrésze iróasztalán volt a többi papirosok közt. A rendőrfőnök mindenütt kereste, csak itt nem. Hogy is gondolhatta volna, hogy olyan kéziratot, melylyel a szerző főbenjáró bűnt követett el, az orra előtt hagyjanak. Annál különösebb volt ez a könnyen végzetessé válhatott feledékenység, mivel Ballagi hogy, hogy nem, neszét vette a tervezett házkutatásnak s emlékezem rá, lázas sietséggel kosár-számra hordatta fel a padlásra a kompromittáló iratokat és könyveket még a gyermek-szobából is. Mert hát abban a korban még mi apró gyermekek is politizáltunk s szabad időnket arra használtuk fel, hogy *Sárosy* «Arany trombitáját», általában a forradalmi költészet termékeit másolgattuk s tanultuk be könyv nélkül. Ez mind fölvándorolt a rendőr szeme elől a padlásra, csak az maradt az iróasztalon, a mit a leggondosabban el kellett volna rejteni.

A «Protestantenfrage» szerzője oly alaposan kifejtette a pátens ellen felhozható egyházjogi és egyháztörténeti érveket is, hogy a ki az ő művét olvasta, az *br. Prónay Gábornak* szintén Hamburgban névtelenül megjelent röpiratában[1] újat nem igen találhatott, érdekest még kevésbé, miután előadása nagyon egyhangú, a történelmi tények s a prot. többség álláspontjának száraz regisztrálására szorítkozó.

A prot. közvélemény argumentumait a következő hét pontban foglalja össze: 1. Ahol — mint Magyarországon — szerződések és békekötések képezik a törvényes alapot: ott a pátens, önkényes megsértése a törvényes alapnak. 2. A pátens ellenmondást tartalmaz. Hivatkozik az 1791-diki tör-

[1] Das k. k. Patent vom 1. September 1859 als Mystification des Protestantismus in Ungarn. Hamburg. Hoffmann und Campe. 1860. 8-r., 138 lap.

vényre, de tényleg az ellen intézkedik; kimondja, hogy csak a zsinat coordinálhat, de azért önkényűleg szervezi az egyházat. Igaz, hogy csak ideiglenesen. De Ausztriában a provizorium nem egy-két hónapig vagy évig, hanem legalább egy félszázadig szokott tartani. Mária Terézia urbéri provizoriuma például 60 évig tartott; Ferencz provizoriuma a devalvatióra nézve még most is érvényben van. 3. A pátens a törvényes alap mellőzésével kegyelmi útra tereli a protestánsokat. 4. A legfőbb felügyeleti jog, mely az 1791-diki törvényben van megállapítva, az octroi jogát nem tartalmazza. A felügyeleti jog negativ természetű, melyre támaszkodva, törvény nem szabható, s azzal a kötelességgel jár, hogy a protestánsok megvédelmeztessenek jogaik gyakorlásában. 5. Az egyházkerületek az oktroyált politikai területbeosztásnak megfelelőleg állapíttatnak meg. 6. A pátens az 1791-diki törvény ellenére a kormánynak tartja fenn az egyházi hivatalokra nézve a megerősítés jogát, a mi még az elnyomatás idejében sem gyakoroltatott, a mint azt III. Károly 1734. október 20-dikán kelt dekrétuma bizonyítja. 7. A pátens a protestáns egyházat államegyházzá, az egyházi hivatalnokokat államhivatalnokokká teszi s ezzel a presbyteri rendszert alapjában támadja meg.

A ki *ujjaira szedi* az érveket, attól méltán elvárhatnók, hogy legalább a nyomósabbak közűl egyet se hagyjon el. Prónay előadása azonban felette hézagos. Nem említi például, hogy a pátens a nyilvánosság és szólásszabadság jogától fosztja meg az egyházat; hogy megsemmisíti az iskolai önkormányzatot; hogy — a mint *Ludvigh* túlozva ugyan, de nem alaptalanul jegyzi meg — lehetővé teszi, mikép a miniszter, iskoláinkba a heidelbergi káté helyett *Louvain* katechismusát, *Luther* bibliája helyett a Vulgátát, a hazai történet helyett a szentek történetét vigye be[1] stb. stb.

Az a hét pont is eléggé meggyőző lehetett volna egyébiránt a kormányra nézve, hogy Prónay tanácsát kövesse,

[1] La liberté religieuse et le protestantisme en Hongrie. 63. l.

mely szerint a zsinat haladéktalanul összehivandó s a pátens, mint felelet az 1791-diki zsinati aktákra, az 1791: XXVI. t.-cz. értelmében az ő felsége által engedélyezett zsinat elé terjesztendő véleményezés végett.

Ugyanezt kérte a tiszai kerület is feliratában [1] s utána a többi egyházkerület. De a kormány a helyett, hogy figyelmére méltatta volna a kérelmet: a tiszai superintendentia vezérférfiait üldözőbe vette elrettentő például mindazokra nézve, kik egyházunk jogainak védelmére szembe akartak szállni a hatalommal.

Zsedényi Edét, mint a kinek fulminans beszédben megokolt indítványára határozta el az 1859. szeptember 27-én tartott kézsmárki gyűlés a pátens ellen való felirást; valamint *Máday Károly* bélai lelkészt, ki mint egyházkerületi jegyző a határozatot fogalmazta és *Pálkövi Antal* sárospataki tanárt, ki a jegyzőkönyv kinyomatásáról és szétküldéséről gondoskodott, közcsendháborítás czímén vád alá helyezték.

A ki *Zsedényi* higgadt, tárgyilagos beszédét a lapokban olvasta,[2] méltán felháborodott az égbekiáltó igazságtalanság felett. A bécsi hivatalos lap hiába igyekezett a kormány eljárását igazolni, hogy Zsedényiék nem azért fogattak perbe, mert felirtak, hanem mert úgy a gyűlésen, mint azt megelőzőleg is izgatásaik által, nem különben a gyűlésen hozott határozatok kinyomatása és terjesztése által abban voltak munkások, hogy ellenszegülésre birják az összes protestánsokat, e szerint a vádlottak vallási meggyőződése semmi tekintetben sem fog a büntető eljárás körébe vonatni; hiába biztatta a bécsi hivatalos a nyugtalankodókat, hogy a biróság hagyományos kötelességérzetétől és lelkiismeretességétől vezettetve *függetlenül, minden melléktekintet nélkül* fog igazságot szolgáltatni: mindenki tisztában volt a

[1] Lásd egész terjedelmében: Prot. E. I. Lap 1859. 41. sz.
[2] Prot. E. I. Lap 1859. 41. sz. Pesti Napló 1859. okt. 4.

helyzettel s világosan felismerte a kormány tulajdonképeni szándékát.

Hogy lehetett volna igazságot várni attól a biróságtól, mely — mint *Ludvigh* helyesen jegyzi meg — merő idegenekből állt, kik az országnak sem nyelvét, sem törvényeit, sem szokásait, sem erkölcseit nem ismerték s mégis vállalkoztak rá, hogy egy magyar okmány alapján magyar államjogi kérdésben itéljenek; a kik nem ismertek egyebet, mint urok parancsát.[1]

A mit előre lehetett látni, mind a három vádlottat elmarasztalták. Zsedényi és Pálkövi 4 havi, Máday 2 havi börtönre itéltetett. Az eperjesi Ober-Landesgericht Zsedényi büntetését 8 havi fogságra emelte föl, ezenkívül nemességétől, udvari tanácsosi czímétől és nyugdíjától is megfosztotta.

Zsedényi 1860. április 26-án a kassai megyeházán a megyei aljegyző lakosztályában kezdte meg fogházbüntetését. Mint jellemző adatot említhetem fel, hogy börtönébe olvasmányul magával vitte a bibliát, imakönyvét, Cicero, Cornelius, Tacitus, Vergilius, Horatius s Martialis műveit, s az osztrák «Strafprozess-Ordnung»-ot, — ezeket nála hagyták; de Széchenyi «Hitel», «Világ», «Stadium», «Kelet népe», «Üdvlelde» czímű iratait, valamint a Dessewffy Aurél «X. Y. Z. könyvét» és Mirabeau «Sur les prisons d'état» czímű művét elvették tőle.

Mádayt május 7-én reggel fogták el a zsandárok s kisérték Kassára, miután már a kassai helytartóság április 17-én kibocsátott rendeletében lelkészi állomásától elmozdította s lelkészi hivatal viselésére egyszermindenkorra képtelennek nyilatkoztatta ki.

Pálkövi, betegsége miatt négy heti halasztást kapott s nem is ült, mert május 15-én ő felsége visszavonván a pátenst, mind neki, mind másik két társának kegyelmet adott.

A kassai pernek maradandó emléke a Londonban,

[1] La liberté religieuse et le protestantisme en Hongrie. 73. l.

Williams és Norgate világhírű könyvárúsok kiadásában megjelent füzet, mely *Zsedényinek* a végtárgyaláson mondott védbeszédét tartalmazza.[1]

A külföld alaposan megismerhette ebből a protestáns kérdés mibenlétét; de egyszersmind kézzelfogható bizonyítékot szerezhetett magának arra nézve, minő erőszakos eszközökkel igyekezett a kormány a magyar protestánsok jogos törekvését elnyomni.

Zsedényi beszéde — mint más helyütt irom[2] — önéletrajz; ritka szép szónoki mű, ügyes szónoki fordulatokkal; egy éles eszű jurista mesteri perbeszéde, mely ízekre darabolja szét az államügyész vádbeszédét; egy királypárti, a szó legnemesebb értelmében vett konzervativ államférfi nyilatkozata. Konzervativ volt ő és pedig nemcsak abban, hogy a rohamos ujításoktól idegenkedett, hanem abban is, hogy a hazafias, nemzeti irányú politikának volt híve egész életében. Mindig össze tudta egyeztetni loyalitását hazafiságával, királya iránti hűségét hazája és nemzete iránti szeretetével.

Mint a loyalitás példányképe, természetesen mondhatott védbeszédében olyanokat is, a miket más az osztrák biróságnak nem csaphatott volna büntetlenül a szeme közé. A dynastiájához mindenkor hű hazafi keserű kifakadásai és szemrehányásai az önérzet hangján, fölemelt fővel elmondva: nem hogy haragos indulatra provokálták volna a Landesgerichts-Collegium tagjait, sőt inkább meghunyászkodtak ama merész hangok hallatára. A ki dynasticus hűségének annyiszor példáját adta, azért népszerűségét feláldozta s mindenét, a mi rá nézve becses és drága volt, képes lett volna feláldozni; a ki jogosan elmondhatta magáról, hogy mindig «paizs voltam, melyről a legkegyelmesebb

[1] Vertheidigungs-Rede gehalten vor dem k. k. Landesgericht zu Kaschau den 28. December 1859 von *Eduard von Zsedényi.* Williams et Norgate. London und Edinburgh. 1860. 8-r., 30 lap. — *Ballagi Géza* fordításában megjelent a Prot. E. I. Lap 1879. 18—20. számaiban.

[2] Prot. E. I. Lap 1879. 557. l.

uram és a hazám törvényei ellen intézett mérges nyilak visszapattantak» : annak nem volt oka tartózkodni és szavait óvatosan megválogatni akkor, a mikor épen loyalitását támadták meg.

«És én — így szól biráihoz — itt állok a törvényszék előtt mint közcsendháborító! Ha szemeimmel a birákat nem látnám: azt hinném, hogy álmodom. Honnan e változás? Az államügyész úr meg akarja ezt magyarázni, midőn azt mondja nekem: tempora mutantur et nos mutamur in illis! Nos, hogy tempora mutantur, ezt nem lehet kétségbe vonni. Minden, de minden, a mi e kedves hazában becses és drága volt, megváltozott: alkotmány és kormányzat, törvény és biróságok, nyelv és hivatalnokok, mely utóbbiak most az ország hű fiait biróság elé hurczolják s velünk saját hazánkban mint kóborló idegenekkel bánnak. Mindamellett azonban a második tételt: et nos mutamur in illis, tartsa meg magának az államügyész úr; mert én büszkeséggel mondhatom, hogy nos non mutamur in illis, én maradtam a régi mind elveimre, mind jellememre, mind pedig királyom és hazám iránt való hűségemre nézve s épen ez az, a mi leginkább boszantja a hatalom jelenlegi kezelőit.

Ugyde az államügyész úr azt mondja, hogy ez a hűség immár nem aranyból való, hogy én ellenzékeskedem a kormánynyal. Persze nekem és az államügyész úrnak különbözők a fogalmaink a dynasticus hűség felől; ő a hűséget szolgai érzelmekkel véli összefűzhetni, én ellenben meggyőződésem bátorságával kapcsolom össze, meggyőződésemmel, melyet mint uralkodómnak hű alattvalója nem hallgatok el. Ez a szerep nehéz, de nem lehetetlen.

Ama hűségemből kifolyólag én sohasem tanácsoltam volna a kormánynak, hogy vallásháborúkba ereszkedjék, sohase lennék ama véleményen, hogy a kormány erősbödésére szolgál, ha hatalmát mindenre, még az egyházi ügyekre is kiterjeszti; mert a túlságos nehéz fegyverzet mindig tehetetlenné teszi azt, a ki e fegyverzetet magára ölti. E szerint a kormánynak árt, a ki ajánlja neki, hogy a

protestáns egyház autonomiáját a cs. k. kultuszminisztériumnak minden mértéket felülmuló gyámkodásával helyettesítse.»

Fényes dialektikával mutatja ki beszédében Zsedényi, hogy egyházi gyűléseken hozott határozatokra, a mennyiben ezek egyházi téren maradnak, semmiféle büntető törvény, akár az osztrák, akár a művelt Európa bármely kodexében foglalt büntető törvény nem alkalmazható; mert különben az egyházi gyűlések látogatása vagy lehetetlenné válnék vagy pedig csak komédia lenne, melyben senkinek sem lenne kedve szerepelni. A kézsmárki gyűlés tagjai ellen foganatosított birói intézkedések ezen elvvel homlokegyenest ellenkeznek s épen azért ezek lázítják fel a kedélyeket és nem a kézsmárki határozat, mely a nélkül, hogy a községeket ellenállásra buzdítaná, egyszerűen csak arra hivja fel őket, hogy addig, míg a megállapított feliratra ő felsége válasza leérkeznék, maradjanak a régi egyházi alkotmány mellett.

Az államügyész eljárása vérlázító volt azért is, mert vádját magán levelekre alapította, melyekre a Zsedényinél s annak barátjánál, a Pozsonyban lakott *Hauser Ernőnél* eszközlött házkutatások alkalmával tett szert. *Gr. Széchenyi István* «Blick»-jében, az u. n. *„sárga könyvben“*[1] egy statisztikai kimutatást közöl *Bach* zsandárainak 1857-ki működéséről, mely szerint *egy év alatt a zsandárok 8346 házkutatást tartottak.*[2] Bach közvetlen utódai örökölték tőle a házkutatás szenvedélyét. S ennek lőn egyik áldozata Zsedényi is, mert a Hauser ügyvédhez intézett leveleinek lefoglalása nélkül még a «hagyományos lelkiismeretességű»(!) cs. kir. biróság is bajosan itélhette volna őt el.

Míg Zsedényi védbeszéde a magyar protestánsokkal szemben követett elnyomatási politikának csak egy részle-

[1] Tiltott könyv volt; ennélfogva ha valaki itthon társaságban vagy nyilvános helyen beszélt róla, külső sárga borítéka után, csak «sárga könyv»-nek nevezte. A beavatottak mindig megértették, hogy a «Blick»-ről van szó.

[2] Ein Blick. 24. l.

tére vet világot: *Ludvigh János* névtelenül megjelent franczia röpirata[1] ama politikát a maga egészében és minden nevezetesebb történeti phasisában leplezi le a külföld előtt.

Ludvigh — igen helyesen — azt az elvet vallja, hogy a magyarországi protestáns kérdés nem csupán a vallásszabadság, a vallási türelem kérdése, nem csupán nemzeti kérdés, hanem egyszersmind európai nemzetközjogi kérdés. Ép ezért egész Európának ismernie kell azt s állást kell abban foglalnia.

Ezt akarja Ludvigh megkönnyíteni, midőn rövid vonásokban előadja a protestánsok százados küzdelmeinek történetét, részletesen kiterjeszkedvén a pátens által előidézett mozgalom ismertetésére.

Méltán fejezi ki csodálkozását a felett, hogy Németországban, a vallási reformok classicus földjén, a protestánsok félre hagyták magukat vezettetni az osztrák kormány által. Még oly kiváló ember is, mint *dr. Lechler* superintendens, a pátens elfogadását tanácsolja magyar hitsorsosainak, nehogy mozgalmuk forradalmi szinben tűnjék fel. Még ő sem képes megérteni, hogy a magyar protestánsok jogos téren állnak, midőn azt mondják: «megfosztottatok bennünket vagyonunktól, megtámadtátok nyelvünket, elkoboztátok százados polgári szabadságunkat, s most el akarjátok rabolni oktatási- és vallási szabadságunkat; — nem, mi szabadságunkat — miként atyáink — védeni fogjuk!» Be kell végre a németeknek látniok, hogy az osztrák kormány következetesen lábbal tapodja az isteni és emberi jogokat, a mint immár tudatára jutottak ennek Skóczia szabad polgárai.

A jó példa kedvéért semmi esetre sem volt fölösleges közlenie az 1860. januárius 26-án Glasgowban tartott népgyűlés határozatait, melyekről később *Kossuth* is megemlékezett Irataiban.[2]

[1] La liberté religieuse el le protestantisme en Hongrie. Paris, Bohné. Bruxelles, Fr. van Meenen et Cie. 1860. 8-r., 102 lap.

[2] II. 128.

Kossuth a glasgowiakhoz intézett nyilt levelében erősen hangsulyozván, hogy «ő ahhoz nem nyujt segédkezet, hogy a világ rokonszenvének s közfigyelemnek folyama a függetlenség kérdésétől eltereltessék s egy felekezeti ügy szűk csatornájába szoríttassék» : a glasgowiak nem terelik el a főkérdéstől a figyelmet; de azért a protestáns kérdésre látszanak a legnagyobb súlyt fektetni, a mennyiben a meeting négy határozata közül *a két első* erre vonatkozik s csak a két utóbbi vonatkozik Magyarország általános politikai helyzetére.

Az első határozatot *Jeffrey*, a glasgowi presbyterium titkára hozta indítványba, kinek — mint Ludvigh s utána Kossuth irja — Magyarországon tett utazása alatt alkalma volt ügyeinkkel közelebbről megismerkednie. Ez a határozat így hangzik: «Glasgow polgárai mély rokonszenvvel és benső csodálattal kisérik a magyarországi protestánsok magatartását, melynél fogva a szabad vallási intézményeikbe s egyházi és iskolai önkormányzati törvényes jogaikba beavatkozó önkénynek ellenszegülnek». A második határozat *Anderson* tanár indítványára következőleg állapíttatott meg: «A népgyűlés nagyrabecsüléssel méltatja a nagylelkű és hazafias támogatást, melyben Magyarország katholikusai protestáns testvéreiket jogaik védelmében részesítik».

Eme határozatok a külföld hangulatára bizonyára jó hatással lehettek. Ludvigh általában értett a hangulatcsináláshoz. Csak az volt a kár, hogy szenvedélye gyakran elragadta. Mennél igazabb ügyet védett, izgékony vérmérséklete annál nagyobb túlzásokra ragadta. *Jósika* sokszor panaszkodik is e miatt. Egy röpiratról, melyet Ludvighgal együtt vett munkába, *Kossuthhoz* intézett levelében azt jegyzi meg, hogy «Ludvigh megirja a darabossát — igen jól tud hozzá; én aztán majd felkötöm a fehér nyakravalót».[1] Egy másik levelében *Teleki Lászlónak* irja, hogy «Ludvighot Belgiumban használom, még pedig jó sikerrel;

[1] *Kossuth*: Irataim. II. 100.

az igaz, hogy néha dühét féken kell tartanom s vigyáznom, hogy túlbuzgóságból olyat ne mondjon, a mit aztán nehéz volna bebizonyítani».[1] Majd ismét Kossuthnak irja, hogy «Ludvigh jó brúgós; igaz, hogy néha ad egyet a nyaka közé a németnek a hosszú vonóval, de ez nem baj».[2]

Ludvigh mint politikus az 1849-diki alapon állt. Gyűlölte a Habsburg-házat, s nincs olyan czikke s röpirata, melyben gyűlöletét a lázas szenvedély hangján ki ne fejezné.

Egy 1859-ben megjelent röpiratában[3] a Habsburg-ház bűneit szellőzteti. Egy másikban[4] azt a kérdést tárgyalja, hogy ki fizesse Ausztria adósságait, és arra az eredményre jut, hogy a mennyiben Magyarország trónja ez idő szerint nincs betöltve (!) s az országgyűlés van egyedül feljogosítva a végrehajtó hatalom gyakorlására: az osztrák kormány Magyarország terhére kölcsönöket nem vehet föl, adókat nem vethet ki.

Egy harmadik röpiratában[5] az osztrák ház germanizáló törekvéseit leplezi le, több helyütt érintvén — de csak úgy futólag — a protestáns kérdést is, melynek erőszakos megoldását csak a lutheránus tótok egyrésze helyesli.

Végre egy negyedikben[6] azt bizonyítja be, hogy I.

[1] U. o. II. 85.

[2] U. o. 91.

[3] Nouvelle page de l'histoire des Hapsbourgs par *Jean Ludvigh*. Bruxelles. Fr. v. Meenen. 8-r., 53 lap.

[4] Qui payera les dettes de l'Autriche? Par *J. Ludvigh* ancien représentant et secrétaire a l'assemblée nationale de Hongrie. Bruxelles. Lacroix, Verboeckhoven et Cie. 1861. 8-r., 120 lap.

[5] La Hongrie et la germanisation Autrichienne. Bruxelles. Fr. v. Meenen et Cie. 1860. 8-r., 70 lap.

[6] François-Joseph empereur d'Autriche peut-il être couronnè roi de Hongrie? Par *J. Ludvigh*. Paris, Bohné. Bruxelles, Lacroix, van Meenen et Cie. 1861. 8-r., 97 lap. — E röpirat kiegészítéséül — állítólag magának Ludvighnak megbizásából — valaki kiadta magyar, német és franczia fordításban V. Ferdinánd lemondási okiratát s ama nyilatkozványát, melyben az osztrák birodalom számára 1848. április 25-én új alkotmányt hirdet, — a következő czím alatt: *V. Ferdinánd még nem mondott le a magyar koronáról.* Függelékül: Megkoronáz-

Ferencz József a szent koronát törvényesen soha nem viselheti s hogy semmiféle képmutatás, erőszak, semmiféle Reichsrath és Schmerling nem fogja kényszeríthetni Magyarországot, mikép lemondjon jogairól s megalázza magát egy kormány előtt, melyet a nemzeti felháborodás egyszer már kiűzött az országból.

A protestáns kérdést tárgyaló, fennebb bemutatott röpiratában hasonló eredményre jut. A protestánsok vallásszabadsága, úgymond, kétoldalú szerződéseken alapúl, melyeket egyoldalúlag magyarázni és megszüntetni nem lehet. A ki szerződésbeli kötelességeit nem teljesíti, a szerződésből eredő hasznot sem követelheti magának. A mennyiben az osztrák ház a bécsi békekötésnek köszönheti, hogy Magyarország trónját birja s a mennyiben a pátens által ezt a szerződést felforgatja: ezzel eljátszotta egyszersmind jogát a magyar trónhoz.

Az a tapasztalat, a mit Ludvigh is kiemel röpiratában, hogy t. i. a német protestánsok nem tudják megérteni magyar hitsorsosaik oppositióját a nyilt parancs ellen, birta rá *Révész Imrét*, hogy a német atyafiakkal szóba álljon s őket felvilágosítsa tévedésök felől.

Apologiája már egészen be volt végezve, a mikor az 1860. május 15-diki rendelet megjelent. 1860. februárjában határozta el magát annak megirására. «Magános, de tekintélyes körben felmerült annak szüksége is — olvassuk *Ballagi Mórhoz* 1860. márczius 2-án irt levelében, — hogy azon külföldi német tudósokat, kik ellenünk nyilatkoztak, s kiknek véleményét az Ev. Wochenblatt oly híven regisztrálja, *a tudomány fegyvereivel* meg kellene gyökeresen czáfolni. Én ezt elvállaltam, s ha Isten egészségemnek kedvezend, végre is hajtandom. A mű szorosan a tudomány s különösen a pozitiv jog és történelem mezején forogván, s a

ható-e Ferencz József ausztriai császár, magyar királyul? Brüsselben *Ludvigh János* 1848-dik országgyűlési képviselő és titkár, menekült hazánkfia által legközelebb világ elé bocsátott röpirat(hoz). H. és é. n. 8-r., 24 lap.

lehető legnagyobb mértékletességgel leendvén irva: reménylem, hogy ki fog jöhetni legalább németül. Azon esetre, ha itt fordító nem akadna, kénytelen leszek felkérni téged, hogy valaki által pénzért fordítasd le.»

A május 15-diki rendelet után sem vesztette el az Apologia időszerűségét. Közzétételére szükség volt, hogy — mint maga Révész igen helyesen megjegyzi — «ügyünk mostani győzelme ne a császári kegyelem vagy személyes jóindulat vagy talán politikai constellatiók eredményének, hanem az igazság, a törvény és a jog tiszta vívmányának tekintessék; s az egyházi ügyeink által érdekelt külföldi tudósok a netalán előforduló újabb küzdelem idején ügyünkhöz igazságosabban és méltányosabban szólhassanak; jelenleg pedig minden buzgósággal oda munkálkodjanak, hogy azon ág. hitvallású gyülekezetek, melyek az oktroyált organisatiót, bármi okból, de mindenesetre az egyház törvényei és érdekei ellenére elfogadták, ennek súlya alól szabadíttassanak fel s visszatérve az autonomia alapján hiven megmaradt testvéreikhez, minden szakadás, ellentét és visszavonás nélkül szép egyetértéssel munkálhassák az Isten országának jólétét».

A művet szerzője külföldre küldte, a kiadási költségek fedezéséről is gondoskodván. De ott érthetetlen módon elsikkadt. «Úgy értesültem felőle — irja *Ballagi Mórnak* 1860. május 17-ki kelettel, — és pedig biztos forrásból, hogy a német tudósok ellen irott tüzetes czáfolat már kéznél van. Igen nagy hiba lenne, ha ezen czáfolat minél előbb világot nem látna. Még azon esetben is, ha a legközelebbi magas rendelet aggodalmainkat alaptalanoknak nyilvánítaná, s ha kegyelmi ténynek nem tekintené azt, a mi a törvény posztulatuma; ha szegény lutheránus atyánkfiai két ellenséges táborra nem szakasztattak volna is; egy szóval, ha szénánk tökéletesen rendben volna is: még sem lenne szabad a külföldi tudósokat czáfolat nélkül hagyni. Nemzetünk és egyházunk becsülete kivánja, hogy válaszolni kell. Légy szives azért ezen értelemben hatni.»

Majd ugyancsak Ballagihoz 1860. szeptember 5-én a következő sorokat intézi: «Fájdalom, úgy sejtem, hogy a német tudósok ellen irt Apologia mind ez ideig meg nem jelent. Légy szives azért azon igen tisztelt egyént, kinek kezei közé ez ügyet *letettük*, sürgetőleg felszólítani, hogy az Apologia megjelenését minélelőbb eszközölje. Ha kiadó nem is akadt: a kiadási költségeket a megjelenés után tüstént szivesen megtérítendem én».

1860. október 25-kén ismét tudakozódik Ballaginál művének holléte felől: «Az Apologia mind ez ideig meg nem jelent, pedig igen tekintélyes embereink tudakozódnak utána. Most már csak azt szeretnők tudni, hogy *hol van*, hogy megjelenését erélyesen előmozdíthassuk».

Végre *Krause*, a Protestantische Kirchenzeitung szerkesztője, 1861. októberében megkezdte annak közlését lapjában, kijelentvén, hogy a művet ő sem tartja elévültnek; Révészhez intézett levelében pedig azt irja, hogy *„minden alapelvével csaknem általában egyetért"*. Majd később, 1862-ben az eredeti magyar fogalmazványt, «A magyar prot. egyház szabadságának védelme» czím alatt maga Révész tette közzé a Sárospataki Füzetekben[1] és külön lenyomatban.[2]

A protestáns irók közt nincs egy sem, a ki szigorúan egyházjogi szempontból alaposabban szólna a tárgyhoz Révésznél. Fölszerelve széleskörű egyházjogi és egyháztörténeti ismeretekkel, suaviter in modo fortiter in re czáfolja a német tudósokat, kik az államegyház ölében elkényeztetve — magának Krausenak a vallomása szerint is — még csak megérteni sem voltak képesek, hogy mit jelent az isteni igazság nevében valamely államkormánynyal szembeszállni; kik nem vették tekintetbe, hogy a magyar prot.

[1] 1862. I—III. füz.

[2] A magyar protestáns egyház szabadságának védelme. Némely tekintélyes német tudósok megtámadásai ellen. Irta *Révész Imre*. Különlenyomat a Sárospataki Füzetek VI. évfolyamából. Sárospatak. Nyomt. Forster R. a ref. főisk. betűivel. 1862. 8-r., 94 lap.

egyház helyzete egészen más, mint a németé, s így a mi a német protestánsokat kielégítné, sőt megörvendeztetné, nem következik, hogy az a magyar protestánsoknak is örömet okozna.

A Neue Ev. Kirchenzeitung egy megnevezetlen irója, *dr. Lechler* superintendes, *dr. Schenkel* heidelbergi tanár, *dr. Hoffmann*, a Gusztáv-Adolf-egylet elnöke, *dr. Jakobson* königsbergi jogtanár, sőt maga *Thun* miniszter is megkapja a leczkét Révésztől a nélkül, hogy akár az egyiknek, akár a másiknak személyében a legkisebb kár esnék. A személyeskedéstől őrizkednie kellett Révésznek annyival inkább, mert a czélja nem az volt, hogy a tudatlanságból gúnyt űzzön, hanem hogy ügyünknek megnyerje azokat, a kik annak hasznos szolgálatokat tehettek.

Művének minden fejezete egy-egy tudományos értekezés, mely polemikus formában, de szigorú tárgyilagossággal és nyomonjáró okoskodással mutatja ki a magyar protestáns egyház történelmi jogállását s megsemmisítő kritikával bonczolja szét darabokra a nyilt parancsot, mint a történelmi jog negatióját.

A mire a német tudósok különös súlyt fektetnek, hogy t. i. a pátens az 1791-diki törvényt nem alterálja s hogy nem végleges törvény, hanem csak javaslat, tervezet, melyet a zsinat fog még megvitatni s esetleg módosítani, — ezzel foglalkozik Révész is legtüzetesebben, kimutatván, hogy a nyilt parancs míg egyrészről homlokegyenest ellenkezik az idézett törvénynyel, másrészről keresztülvitele végett az erőszak, a kényszer alkalmaztatván, azt a kormány törvénynek tekinti. Méltán szemére veti a kormánynak, hogy nem őszinte. Ha a pátens által csak a zsinatot akarta előkészíteni, mi szükség volt az iskolákról, az egyházi és iskolai alapítványokról, a superintendentiák új felosztásáról stb. intézkedni? Hiszen elég lett volna e czélból a zsinati követválasztási szabályokat állapíttatni meg a négy kerület konventje által vagy mint 1791-ben történt, minden kerületre magára bizni, hogy követeit miként választja meg.

«Nem valami csekély és közönyös formalitás, hanem lényeges életelv forog itt szóban — irja a Neue Ev. Kirchenzeitung ismeretlenének. Elösmerni azt, hogy az államkormánynak joga van az egyház belügyeibe rendelkezőleg és törvényhozólag avatkozni; elfogadni vakon, habár kevés időre is, a kormány által parancsolva kiszabott szervezetet, s egy a kormány által már előre felállított szűk korlátok közt mozogható quasi zsinattól várni s reményleni a törvénytelen eredetű szervezet megváltoztatását: nem egyéb lenne, mint a törvény és autonomia biztos teréről a fejedelmi tetszés vagy kegyelem terére lépni, s a lehető legkedvezőbb esetben is oly sebet vágni az egyház testén, melyet évtizedek, vagy talán századok sem fognának begyógyíthatni. Nem oly olcsó árú a magyar protestáns egyház vérrel szerzett autonomiája, hogy a felett alkuba bocsátkozni vagy azt egy napra is haszonbérbe adni lehetne».

Révész dialektikájának ereje, érveinek súlya, tudományának mélysége, mint a Prot. Kirchenzeitung szerkesztőjére, úgy bizonyára az egész német protestáns társadalomra mély benyomást gyakorolt; előadásának szigorú szakszerűsége viszont lefegyverezhette ama bécsi felsőbb köröket, melyek erőnek-erejével el akarták hitetni a világgal, hogy a magyar protestánsok saját ügyökből politikai tőkét csináltak a kormány ellen. Révész is elismeri ugyan az általános politikai viszonyok és a protestánsok helyzete közt fennforgó szoros összefüggést; de mivel kizárólag az egyházi körökhöz intézte sorait s mivel be akarta bizonyítani, hogy a protestánsok semmiféle politikai párt befolyása alatt nem állanak: óvakodott politikai fejtegetésekbe bocsátkozni.

«Oly időket élünk — irja 1860. április 16-diki levelében *Ballagi Mórnak*, — midőn a legnagyobb vigyázatra és óvakodásra van szükségünk, hogy egyházunk valami módon politikai demonstrátióba ne sodortassék. *Gr. Széchenyi István* temetése napján, a legtekintélyesebb ref. helybeli urak hozzám jöttek s komolyan felszólítottak, hogy tartsak *gyászimát* a nagytemplomban a legnagyobb magyar felett. Én

határozottan megtagadtam. A mi istenitiszteletünk nem patriotai vagy politikai kultusz; az egyház — egyház, punktum. Atyáink egyenesen a konziliumnak is ellenszegültek, midőn tőlök I. István magyar király megünneplése kivántatott; kultuszunk nem emlékezik sem Árpádról, sem Hunyadi Jánosról, nem emlékezik még az apostolok haláláról sem. Mily megvetéssel tekintene ránk a külföld, s mily kárörömmel mondanák különösen a *Lechler*-féle emberek: ime, nemcsak autonomiájukat, de még kultuszukat is politikai demonstratióként használják már fel a nyomorult magyar kálvinisták. Mindamellett hogy én e féle okokon a szolgálatot megtagadtam: a nagytemplom tömve volt; de pap egy sem jelent meg; egy deák *imádkozott.* Sejtem, hogy az országos demonstratió-düh meg fogja rohanni ismételve templomainkat. Én ekkor sem fogok engedni egy hajszálat sem. Nem mulaszthatom el, hogy föl ne kérjelek, miszerint jó lenne, ha ez ügyben lapodban szólnál, vagy legalább az egyházra nézve csak káros törekvéseknek valami módon előmozdítására ne lennél».

A Prot. E. I. Lap szerkesztője Révész ez utóbbi kérésének nemcsak hogy nem tett eleget, de maga is részt vett a pesti ref. egyház által rendezett Széchenyi-gyászistenitiszteleten s az emlékbeszédet ép ő tartotta a legnagyobb magyar felett.[1]

Egyébiránt maga Révész is, daczára puritán felfogásának, belátta, hogy a protestánsok hibát követnének el, ha elzárkóznának az egész nemzettől, midőn a Széchenyi emlékének hódolva, a világ előtt egész nagyságában mutatja be magát; attól a nemzettől, mely az ő ügyöket, a felekezet ügyét már előbb nemzeti ügynek ismerte el. Az ellen tehát, *hogy a liturgikus formák mellőzésével* vegyen részt a protestáns *közönség* is — de nem a hivatalos egyház — a nemzeti gyászban, nem tett kifogást. Sőt a debreczeni

[1] Gróf Széchenyi István. Emlékbeszéd *dr. Ballagi Mórtól.* Pest, 1860. Nyom. Engel és Mandello. 8-r. 16 lap.

kaszinó által 1860. április 26-án a ref. nagytemplomban rendezett gyászünnepélyen ő volt a szónok. Csakhogy — jól jegyezzük meg — ez az ünnepély, daczára annak, hogy a templomban ment végbe — mert az óriási közönségnek ide is csak egyrésze fért be, — az egyházias jelleget teljesen nélkülözte; a kaszinó, és nem az egyház rendezte azt; istenitisztelettel nem volt összekötve; nem egyházi, hanem világi énekek: a Hymnus és Szózat hangjaitól visszhangzott a nagytemplom s Révész — az ünnepelt szónok és általánosan tisztelt polgár — *„emlékbeszéde“*, bevezető könyörgés nélkül, a szentirási helyek mellőzésével, teljesen világias szinezettel birt. Szóval a debreczeni ünnepély nem a ref. egyház, hanem Debreczen városának ünnepélye volt.[1]

Alig akadt azonban az országban olyan protestáns gyülekezet, mely le ne rótta volna a legnagyobb magyar emléke iránt tiszteletének és hálájának adóját, és pedig nem úgy, miként Révész kivánta, hanem *rendes gyászistenitisztelet utján.*

Legkiválóbb egyházi szónokaink tartották mindenütt a könyörgést és alkalmi beszédet. Igy például — hogy csak azokat említsük, kiknek beszédeik nyomtatásban, önállólag is megjelentek, — *Kún Bertalan*, a tiszáninneni ref. egyház jelenlegi püspöke április 22-én Miskolczon[2]; *Ferencz József*, a mostani unitárius püspök április 29-én Kolozsvártt[3]; *Geduly*

[1] Lásd az ünnepély leirását *Révész* beszédével együtt: Debreczeni emlékfüzér gr. Széchenyi István sírjára. Összeilleszté *Oláh Károly*. Debreczen, kiadja Telegdi K. Lajos. 1860. 8-r., 53 lap.

[2] Mi örökíti s teszi áldottá köztünk a nagy emberek emlékezetét? Egyházi beszéd, melyet néh. gr. Széchenyi Istvánnak, a legnagyobb magyarnak gyász-emlékünnepe alkalmával a miskolczi helv. hitvallásuak avasi templomában 1860. április 22-ik napján elmondott *Kún Bertalan*, miskolczi h. h. lelkész. Miskolcz, 1860. Nyomt. Rácz Ádám. 8-r., 23 lap.

[3] Gr. Széchenyi István, a nemzeti bölcs emléke egy könyörgésben és egyházi beszédben, melyet az erdélyi unitáriusok kolozsvári templomában 1860. április 29-én tartott gyász istenitisztelet alkalmával mondott *Ferencz Józsi*, helybeli pap és tanár. Az ev. ref. főtanoda betűivel. 1860. 8-r., 24 lap.

Lajos, a dunáninneni ág. h. ev. egyházkerület későbbi püspöke május 3-án Pozsonyban[1]; *Hintz György*, kolozsvári ev. szász pap május 13-án Kolozsvártt[2]; *Zsarnay Lajos* superintendens május 17-én Sárospatakon[3]; *Koronka Antal*, unitárius esperes június 10-kén Toroczkón[4]; nem is említve *Török Pál* superintendenst, ki a pesti ref., *Székács* superintendenst, ki a pesti ág. h. egyház által rendezett ünnepélyen könyörgött.

Ez a névsor mutatja, hogy egyházunk oszlopemberei mennyire nem osztoztak Révész szigorú felfogásában. Bizonyára ő sem állítja különben annyira élére ép a Széchenyi-gyászünnepélyek alkalmából a prot. kultusz követelményeit, ha a külföld szemrehányásaitól nem tart vala s ha — a mint *Ballagihoz* irt leveléből látjuk — nem fél attól az eshetőségtől, hogy *politikai szinezetű istenitiszteletben* való részvétele által fegyvert szolgáltat maga ellen külföldi ellenségei kezébe, eljátszva bizalmukat törekvésének komolysága és őszintesége iránt, gyanúba keveredvén előttük, hogy a prot. kérdést ő is csak a papiroson vallja szigorúan jogi kérdésnek.

Filó Lajos a genfi lelkipásztori testület előtt tartott

[1] A keresztyén hazafi képe. Beszéd, melyet néh. gr. Széchenyi István tiszteletére rendezett gyászünnepély alkalmával 1860. május 3-án a pozsonyi ág. h. ev. egyházközség templomában elmondott *Geduly Lajos*, ugyanazon egyházközség lelkésze. Pozsony, nyomt. Wigand K. F. 1860. 8-r., 14 lap.

[2] Gedächtnissrede, auf dem am 8. Apr. 1860. verstorbenen Gr. St. Széchenyi. Gehalten am 13. Mai 1860. in der ev. luth. Kirche in Klausenburg von *Georg Hintz* ev. Pfarrer. Klausenburg, mit r. kath. lyc. Schriften. 1860. 8-r., 14 lap.

[3] Széchenyi István «a legnagyobb magyar» gyászünnepélye a főiskolai tanuló ifjuságnál Sárospatakon a főiskola imatermében máj. 17. 1860. Sárospatak. Nyom. Jäger K. a főisk. betűivel. 8-r., IV + 28 lap.

[4] Egyházi emlékbeszéd gr. Széchenyi I. felett. Mondotta a toroczkói unitáriusok templomában jun. 10-én 1860. *Koronka Antal*, helybeli lelkész és kerületi esperes. Kolozsvár. Nyomt. az ev. ref. főtanoda betűivel. 1860. 8-r., 20 lap.

három felolvasásában, — melyek közül egynek tárgyát a pátens-mozgalom ismertetése képezi, — ép úgy kerüli a politikai motivumokat, miként Révész az Apologiában.

Filót, — a mint azt a felolvasásait tartalmazó füzetnek a nagykőrösi főgymnasium könyvtárában levő példányára ő maga sajátkezüleg jegyezte föl, — több szerkesztő fölkérte, hogy három előadását engedje át közlés végett s a dolgozat «Rapport» czím alatt a genfi ref. egyház lapjában: La Semaine Religieuse-ben jelent meg, majd külön lenyomatban is.[1] Később bőven ismertette, illetőleg csaknem szószerint közölte azt valaki — hogy ki, Filó sem tudja biztosan, csak gyanítja, hogy *Mitchel* akkori lelkészjelölt, jelenleg edinburghi tanár — a British and Foreign Evangelical Review 1862. januáriusi füzetében.

A Rapport szerzője, mint pesti theologiai tanár, egyházkerületi aljegyző és a pesti központi bizottság jegyzője, maga is tevékeny részt vett a pátens elleni küzdelemben, s így közvetlen tapasztalatból ismerte annak minden részletét.

Az „*Irányadó*“ czímű röpívet,[2] — mely *Révész* Tájékozásával egyidejűleg és hasonló czélból bocsáttatott forgalomba, s melynek szerzőjét Révész még 1876-ban sem ismerte,[3] *Kiss Áron* pedig 1883-ban Révészt gondolta szerzőjéül[4], — ő készítette, a mint azt a Kiss Áronnak hozzá intézett felhivására 1883-ban maga kinyilatkoztatja.[5]

Révész e röpívre vonatkozólag a következőket irja: «Tagadhatatlan, hogy azt mi debreczeniek és tiszántúliak némi megütközéssel fogadtuk; nemcsak azért, mert a pesti

[1] Rapport sur l'église de Hongrie. Prononcé devant la Compagnie des Pasteurs de Genève. Par *L. Filo*, professeur de théologie à Pesth. H. és é. n. 8-r., 34 lap.

[2] *Idrányi Ferencz*, hernádbüdi ref. lelkész volt szives az «Irányadót» egyházának levéltárából számomra megküldeni.

[3] Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. 1876. 447.

[4] *Kiss Áron*: Gr. Degenfeld Schomberg Imre emlékezete. 13. l.

[5] Sárospataki Lapok 1883. 818.

tanácskozmányokban, tudtommal, senki közülünk részt nem vett, hanem azért is, mert ha van már egy mindenesetre tekintélyes s részben hivatalos körből származó utasítás, nem tudtuk elvélni, hogy miért jő létre nehány nap mulva egy másik? Kétségtelen az is, hogy az Irányadó, bár egyenesen hű az autonomiához, s határozottan pátens-ellenes, mégis sokkal gyengédebb és békülékenyebb, mint a Tájékozás. Úgy látszik, mintha előkészítő lépés akarna lenni egy, az előjöhető alkalmas időpontban nem sokára létrehozandó ügyes közvetítéshez.»[1]

Volt-e hát az Irányadóra szükség? Volt is, nem is. Az bizonyos, hogy a Tájékozás a lehető legalaposabban és átlátszó világossággal megszabta a január 10-ki rendelettel szemben követendő eljárást. De a kézsmárki feliratban is ki van teljesen fejtve a protestáns közfelfogás a pátensre vonatkozólag, s így ha Révész fennebb említett nézete az Irányadóra nézve áll: akkor az általa fogalmazott tiszántúli feliratot is fölösleges munkának kellett tekinteni a kézsmárki hasonló tartalmú felirat megjelenése után.

Mi azt hisszük, hogy akkor, midőn a kormány a protestáns autonomiára halálos csapást mért, semmiféle felszólalás, semmiféle nyilatkozat nem volt fölösleges, mely ama csapás elhárítását czélozta. Ha tehát az Irányadó a Tájékozás után újat nem tartalmazott is, annak közrebocsátása *szélesebb körben* megütközést aligha okozott, annyival kevésbé, mert a Tájékozás az egyetemes egyház formás sanctiójával csakugyan nem volt, mert nem is lehetett ellátva.

Abban az időben az egyházkerületeket a közös csapás, közös, egyetértő tevékenységre serkentette ugyan, de azért a particularismus szelleme épen úgy, mint ma, sokkal inkább ki volt fejlődve, semhogy még a közösen megállapított intézkedések végrehajtását is szivesen átengedték volna az egyházkerületek bármiféle bizottságnak vagy tanácskozmánynak. Abból, hogy Bécsben elhatározta az összes egyház-

[1] Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. 1876. 447.

kerületek küldöttsége, mikép a papságot utasításokkal kell ellátni, valamint abból, hogy Révész eme határozat alapján elkészítette Tájékozását: egyátalán nem következett, hogy az egyházkerületek kizárólag a Tájékozáshoz tartsák magukat.

Elég vívmány volt már az, hogy ama határozat czélszerűségét elismerték. A Tájékozást azonban átengedhették a Tiszántúlnak már csak azért is, mert egyik tiszántúli küldött készítette, a mint hogy később maga a tiszántúli kerület elrendelte annak, mint kötelező hivatalos utasításnak az esperesi hivatalok útján való köröztetését.

A tiszáninneni superintendentia «vénei» márczius 14. és 15-én Miskolczon értekezletet tartván, — melyen a bécsi küldöttek közül *br. Vay Miklós*, *dr. Ferenczy József* abaúji-, *Hegedüs László* alsózempléni esperes és *Zsarnay Lajos* egyházkerületi főjegyző voltak jelen, — elfogadták ugyan Révész dolgozatát[1] s *Szakál László* felsőborsodi esperes és helyettes superintendens egy igazán remek, hangulatteljes körlevél kiséretében útnak is indította azt;[2] de a mennyiben az értekezlet a mű szerkezetén és tartalmán módosításokat tett,[3] végre is nem lehetett azt többé a Révész-féle dolgozattal egynek tekinteni; más részről az is figyelembe veendő, hogy mielőtt a miskolczi tanácskozmány megtartatott volna, már egy ismeretlen eredetű utasítás, a Révész Tájékozásának erősen megcsonkított változata,[4] a tiszáninneni kerületben tényleg forgalomban volt, sőt egy másik, hasonlókép ismeretlen eredetű, *Radácsi György* által «sárospatakinak» nevezett utasítás,[5] szintén közkézen forgott, mely azonban tartalma után itélve, valószinüleg a január 10-diki

[1] Lásd az értekezlet jegyzőkönyvét: Sárospataki Füzetek 1865. 849.

[2] Lásd a körlevelet egész terjedelmében: Sárospataki Füzetek 1864. 462.

[3] U. o. 1865. 852.

[4] Lásd egész terjedelmében: Sárospataki Füzetek 1864. 461. l.

[5] Lásd egész terjedelmében: Sárospataki Lapok 1884. 41.

miniszteri rendelet kibocsátása előtt készült s így a Révész-féle Tájékozásnak aligha volt versenytársa.

A dunamellékiek a Bécsből visszaérkezett küldöttség több tagja, így nevezetesen *br. Vay Miklós, gr. Teleki Sándor* és *Gyula*, továbbá *Török Pál* és *Tisza Kálmán* részvételével február 11-én hasonlóképen bizalmas értekezletet tartottak Pesten s ennek megállapodásait Filó, Irányadó czím alatt összeállítván, létrejött az a munkálat, mely viszont a dunamelléki superintendentiában volt hivatva a Tájékozást pótolni. Révész tehát abban is téved, hogy az ő kerületökből a tanácskozmányban senki nem vett részt, mert ott volt és vezérszerepet játszott a nagyszalontai egyházmegye gondnoka, Tisza Kálmán s ő is helyeselte Filó dolgozatát,[1] a Tiszáninnenről pedig jelen volt *br. Vay Miklós*, a bécsi küldöttség vezetője, ki második bécsi útjának eredményével, helyesebben eredménytelenségével számolt be.

Révésznek ama másik állítása sincs kellőleg indokolva, mely szerint az Irányadó előkészítő lépés akart lenni «egy, az előjöhető alkalmas időpontban nemsokára létrehozandó ügyes közvetítéshez».

A mellett ugyanis, hogy az Irányadó 7-ik pontjában világosan ki van mondva, mikép a Tájékozás czímű dolgozat újból átnézetvén, *némi igen csekély kifejezés kihagyása mellett, teljes szövegében helyesnek találtatott* arra, hogy annak aztán az egyes superintendentiális vagy a seniorum collegiumok «tanácskozmányaiban hivatalos erő is adattassék» : e mellett annak egyetlen egy sora sem tartalmaz semmiféle engedményt s az egész okmány mindenre inkább lehetett alkalmas, mint közvetítésre.

Az érdekes okmány 1-ső pontja így hangzik: «Egyházunk jelen helyzetében, minden kellemetlenségei mellett is, biztosabban s erősebben állunk most, mint a szeptember 1-én kiadott nyilt parancs megjelenésekor, mert akkor a közvélemény csak alakulófélben volt, most pedig teljesen

[1] *Filó* nyilatkozata a Sárospataki Lapokban 1883. 818.

kiképezve s megszilárdulva van. Most már, miután egy és oszthatatlan nálunk az egyházrendezés tárgyában való gondolkozás, sőt erre nézve mind a négy egyházkerület közgyűlése is világos és egyetemes határozatot hozott: *sem gyülekezetek, sem egyesek nem ingadozhatnak többé, hanem a közgyülések által autonomice kijelölt és a közvélemény ereje által is szentesített egyenes úton kell, hogy haladjanak.»*

Az 5-ik pontban pedig ezeket olvassuk: «Ha a január 10-diki rendelet bármely lelkész által tévedésből, gyáva megrettenésből vagy épen roszakaratból fel is olvastatott volna: úgy a gyülekezetek presbyteriumainak, mint a felsőbb egyházi hatóságoknak ki kell jelenteniök, miszerint *azon felolvasás egyházi autonomiánk szempontjából törvénytelen és így érvénytelen lévén, a január 10-diki rendeletnek egyházunk irányában teljességgel semmi kötelező erőt sem kölcsönözhet*, azt a felolvasás mechanicus tényével életbeléptetettnek tekinteni nem lehet, a mint hogy *a gyülekezetek az azon rendeletben parancsolt módon magokat egyátalán nem szervezhetik* s az ily szervezés munkájához a presbyteriumok résztvevőleg nem járulhatnak.»

Ilyen beszédnek hogy lehetett volna békítő, illetőleg közvetítő hatása?!

A mi esetleg félremagyarázásra adhatott okot, a 10-ik pont, mely szerint «azon négy pontok, melyek a február 2-kán Pesten tartott tanácskozmányban *az egyházi ügy békés kiegyenlítésének* elfogadható alapjául készittettek s melyeket *br. Vay Miklós* úr ő excellentiája magával felvitt Bécsbe s a miniszter urakkal közlött, — az egyház autonom jogaival teljesen megegyezőknek találtattak».

Ugyde, ha ezt a kijelentést az egész dolgozatból nem kiszakítva, hanem annak bevezetésével összefüggésben teszszük vizsgálatunk tárgyává: egészen világos lesz előttünk, hogy a békés kiegyenlítés alatt egyebet, mint a protestánsok minden kivánalmainak teljesítését, Vayék sem értettek. Az Irányadó bevezető részében azt olvassuk ugyanis, hogy *Rechberg* megkérdezte Vaytól, mi módon gondolja a békét

helyreállítani? «Úgy — felelé Vay, — *ha a protestánsok kérelmei teljes mértékben megadatnak;* ez lenne az ügy gordiusi csomójának mind az egyházra nézve legmegnyugtatóbb, mind a magas kormányra nézve legczélszerűbb kettémetszése». Azonban — jegyzi meg az Irányadó — a gordiusi csomónak ily módon való kettémetszését, helyesebben megoldását a miniszterek nem fogadták el.

Adjuk meg mindenkinek a magáét. Ha Révész elévülhetetlen érdemet szerzett magának Tájékozásával, Filó is méltán számot tarthat a közelismerésre Irányadójáért, jóllehet az ő feladata sokkal könnyebb volt, mint a Révészé, mert tört úton haladt. A külföld tájékoztatása czéljából is hasonlóképen mind a ketten igen hasznos tevékenységet fejtettek ki, azzal a különbséggel mégis, hogy Révész szélesebb olvasó körre számíthatott, midőn a német protestánsokhoz intézte sorait, mint Filó, ki a genfi lelkészi kört s közvetve a svájczi és franczia, velünk távolabbi összeköttetésben levő protestánsokat kivánta felolvasásaival informálni.

1860. deczember 31-diki kelettel azt irja Filó Genfből *Ballagi Mórnak*, hogy «bár egymástól jelenleg távol, de azért most is egy czélra működünk; ti hon, én itt a külföldön, szenteljük időnket, fáradságunkat egyházunknak s iskolánknak előmenetelére». A Filó sikeres fáradozásainak maradandó emléke, egyszersmind bizonyítéka a három genfi felolvasás.

A másodikban, melyet 1861. jan. 28-kán tartott, röviden, csakis a kiemelkedőbb mozzanatokra szorítkozva adja elő a protestánsok küzdelmeit a pátens ellen. A részletezéssel, úgy látszik, nem akarta próbára tenni hallgatói figyelmét. De nem is volt erre semmi szükség. Előadása az idegen, viszonyainkat nem ismerő közönségre nézve világosabbá, könnyebben megérthetővé vált az által, hogy az adatok tömegével nem volt túlterhelve. Még saját tevékenységére is — elismerésreméltó szerénységgel és önmegtagadással — csak egy helyütt reflektál, s akkor sem nevezi meg magát.

Hogy hitfeleinek oppositióját könnyebben megértsék ide-

gen hallgatói, bevezetésül a magyar protestáns egyház szervezetét ismerteti meg velök. Majd az 1848 utáni kormánynak a protestánsok ellen többször ismételt támadásaira irányozza hallgatói figyelmét, s úgy tér át a szept. 1-sői nyilt parancs által előidézett mozgalom tárgyalására.

Előadását azzal fejezi be, hogy körvonalozza a protestánsok álláspontját a pátenssel szemben.

Két pontba foglalja az ellentállás okait.

Nem fogadhatták el, szerinte, a protestánsok a nyilt parancsot először elvi szempontból. Mert ha elfogadják: a mellett, hogy lemondanak jogaikról, önmaguk törvényesítik a rablást, mely őket fenyegette; a zsinat-presbyteri rendszer megsemmisül s a püspöki rendszer lép helyébe; az uralkodó lesz püspökké, foglalja le a maga számára az egyházi törvényhozás jogát s hasonló módon előbb-utóbb egy még kedvezőtlenebb szervezetet oktroyálhat rájuk. A mi egyházunk — ugymond — nem akarta és nem akarja átruházni jogait még egy protestáns uralkodóra sem, annál kevésbé egy katholikusra. Vissza kellett tehát utasítnia s vissza is utasította a pátenst, mert különben a legnyomorúltabb és legbizonytalanabb helyzetbe jut vala.

De visszautasította azért is, mert annak több pontja támadó jellegű. Ha első tekintetre szabadelvűnek látszik is: mélyebben megvizsgálva úgy találjuk, hogy az abszolut monarchia alapelvein nyugszik az. Az egész egyház, még maga a zsinat is alárendeltetnék egy tanácsnak (Oberkirchenrath), melynek tagjait az uralkodó nevezné ki és fizetné, tehát egészen tőle függenének. A zsinat megszűnnék törvényhozó testület lenni s tervezetek előkészítésével foglalkozó egyszerű értekezletté degradáltatnék. A szuperintendensek nem lennének többé pásztorok és tisztviselők, hanem a kormány által fizetett bürokratikus hivatalnokok. Az egyháziaknak a világiakkal szemben fölény biztosíttatnék, a mi egyenetlenségre és esetleg szakadásra vezetne az egyház kebelében. Egyházunk megfosztatnék iskoláival szemben önkormányzati jogától. Szóval ép oly igazságos, mint természetes a protestánsok pátens-

ellenes mozgalma. S ezt a német tudósok is belátják, mihelyt viszonyainkat közelebbről megismerik. Felhozza például a felolvasó *Hase*-t, ki nyilvánosan elismerte, hogy tévedett, midőn a protestáns kérdésben első izben nyilatkozott s kijelenté, hogy a magyar protestánsok álláspontja teljesen jogosult.

A mitől *Révész*, *Filó* s a többi egyházi irók tartózkodtak, azt politikusaink nagy előszeretettel kihasználták saját politikai álláspontjuk igazolására. A protestánsok sérelmeit mint országos sérelmeket tárgyalták, melyeknek orvoslása és jóvátétele tehát nem felekezeti, hanem egyetemes nemzeti érdek.

Még a katholikus és konzervativ *Kecskeméthy Aurél*, a közvetítés embere is, a magyar kérdéssel foglalkozó névtelenül megjelent röpiratában [1] a protestáns mozgalmak történetéből meríti a legfőbb érvet arra nézve, hogy Ausztriának abba kell hagynia eddig követett politikáját s ki kell békülnie Magyarországgal.

Kecskeméthy képzelni sem tudja, hogy a protestantismusért Magyarországon annyi vért ontottak volna, ha közbe nem játszanak a nemzeti motivumok. Pro religione et libertatibus regni! — ez volt Magyarországon minden fölkelés jelszava. Katholikusok harczoltak a protestánsokért; egy jezsuita-növendék, *Rákóczy Ferencz*, ájtatos szerzője egy még ma is használatban levő kath. imakönyvnek, az Officium Rákoczyanum-nak, volt leghiresebb vezére ama vallásháborúknak, melyek a protestánsok vallásszabadságát biztosító szatmári és linczi békekötéssel végződtek. A pátens idejében sem lehetett a határvonalat meghúzni a nemzeti agitatió és a protestáns zavargások között.

Naiv szemrehányás a protestánsokkal szemben — folytatja tovább, — hogy a pátens elleni oppositiójuknak politikai alapja van. Valóban éles észre valló fölfedezés! Hát a konkordátumnak nem volt politikai háttere, nem volt semmi köze

[1] Die Lebensfrage Oesterreichs. Ist noch eine Vermittlung zwischen Oesterreich und Ungarn möglich? Braunschweig. Druck und Verl. von G. Westermann. 1860. 8-r., 88 lap.

az állami élethez, megkötésénél nem szerepeltek politikai indokok?

A protestáns egyház Magyarországon, zsinat-presbyteri rendszerével, demokratikus önkormányzati szervezet, melyet alulról kormányoznak, melynek élete a községek kezében van, alapelve a szabad választás és teljes nyilvánosság. Ilyen szervezet hogyne fenyegettetnék létélében egy bürokratikus, korlátlan és jezsuita irányzatoknak hódoló kormányzati rendszer által! Minden protestáns érzi, hogy ez és az ő egyházszervezetük össze nem egyeztethető.

A protestánsok a történelemre alapítják ama meggyőződésüket, hogy Magyarország politikai átalakulása folytán vívhatják ki saját alkotmányszerű biztosítékaikat, sőt maguk a bécsi államférfiak is tisztában vannak ezzel. Csak abban tévednek vagy legalább a kultuszminiszter abban téved, hogy azt hiszik, miként ez a mély belátás csak az excellentiásoknak és az udvari és miniszteri tanácsosoknak speciális kiváltságuk, pedig ösztönszerű tulajdona az immár az egész protestáns társadalomnak.

A végeredmény, melyre Kecskeméthy jut, az, hogy a legkülönbözőbb motivumok egyesítvén az ország különböző elemeit a közös czél: az ország történeti, alkotmányilag biztosított autonomiájának kiküzdésére, az osztrák kormány okosan teszi, ha magától enged s nem várja be, míg kényszeríteni fogják rá, hogy engedjen.

Ugyanilyen szellemben irnak az emigratió tagjai is.

Horn Ede termékeny tolla, ebben az időben, tudtommal három röpirattal járult hozzá a magyar kérdés megvilágításához.

Az egyikben a magyarországi nemzetiségi kérdést tárgyalja a szabadsághoz való viszonyában [1], s hazafias örömmel jelzi, hogy a nemzetiségek okulva a közelmult eseményein, kezet fognak immár a magyar nemzetiséggel,

[1] Liberté et nationalité. Par *J. E. Horn*. Paris, E. Dentu. 1860. 8-r., 32 lap.

mert meggyőződtek arról, hogy csak a magyarok uralma biztosíthatja szabadságukat, a közszabadságot.

A másikban Magyarországot szembe állítva Ausztriával [1], az októberi diploma tarthatatlanságát mutatja ki.

A harmadikban [2] reflektál már a pátens-mozgalomra is; megemlékezik a kassai perről; kiemeli a katholikusok rokonszenvét a protestánsok iránt. Mindezt azért, hogy bebizonyítsa, miként Magyarország minden vidéke, társadalmának minden osztálya, minden felekezete, minden nemzetisége, mohón ragad meg minden kinálkozó alkalmat, hogy megmutassa Európának, mennyire egyek a gyűlöletben a reájuk nehezedő vasuralom iránt s az erős elhatározásban, hogy az alól mihamarább fölszabadítsák magukat.

Ludvigh János, egy névtelenül megjelent röpiratában,[3] a külföldnek bemutatja Magyarország nemzeti és alkotmányos intézményeit s az azok ellen osztrák részről elkövetett sérelmeket.

Röpiratának egy fejezetében a protestáns mozgalomra is kiterjeszkedik. Visszautasítja *dr. Lechler* tanácsait, melyeket a magyar protestánsoknak olyan ügyben adott, a mit nem ismer. Kifejezi abbeli meggyőződését, hogy nincs oly hatalom, mely a protestánsok és a nemzet részéről kifejtett passiv ellentállást megtörhetné, s hogy a protestánsok oppositiója, mint igazságos, törvényes és mérsékelt oppositió, megérdemli Európa rokonszenvét. Elmélkedését azzal fejezi be, hogy a politikában ép ugy, mint a vegytanban, vannak lehetetlen vegyületek, képtelen amalgamok, vakmerő fuziók, melyek nem végződhetnek egyébbel, mint rettentő robbanással;

[1] La Hongrie en face de l' Autriche. Par *J. E. Horn.* Paris, E. Dentu. 1860. 8-r., 30 lap.

[2] La Hongrie et la crise Européenne. Par *J. E. Horn.* Paris, E. Dentu. 1860. 8-r., 31 lap.

[3] La Hongrie devant l' Europe. Les institutions nationales et constitutionnelles de la Hongrie et leur violation. Bruxelles. Fr. v. Meenen et Cie. 1860. 8-r., 199 lap.

az osztrák interregnum nem egyéb, mint ilyen vakmerő fuzió kisérlete.

Az emigransok közt, mint tudjuk, sok kellemetlenség, torzsalkodás, személyes motivumokból eredő összeütközés fordult elő. Különösen *Szemere Bertalannak* volt sok baja a többiekkel. *Horn Edéről*, naplójában mindig a legnagyobb megvetéssel ír. «Egy doctrinair ember — így jellemzi őt, — elv és szín nélkül; félelemből emigrált, s hogy éljen, irni kezdett; a magyar ügyről egy darabig nem irt, mert — saját vallomása szerint — nem értett hozzá, de mióta ügyünk napi kérdés kezde lenni, irt nemcsak két czikket a Revue Contemporaine-be, hanem a magyar s német lapokat megrendelvén magának, *egy levelezői titkos vállalatot csinált magánál,* szóval, mióta a magyar hireket fizetik, eladja, árulja azokat s üzletet csinál velök.» [1]

Az meg köztudomású tény, hogy *Teleki László* és *Klapka* mellett *Kossuth*-ot gyülölte legjobban s mikor csak alkalom kínálkozott rá, kisebbítette a külföld előtt. A «Kölnische Zeitung» szerkesztőjének például 1859 júliusában így ír róla: «Valóban ő, sem elveihez nem hű, sem szavaiban nem őszinte, neki csak egy dicsvágya van — s ez gyászos gyöngéje, — az, hogy szerepet játszhassék, mindegy bármely szinpadon s bármily társaságban. Kielégíthetlen dicsszomjával és bátorság hiányában százszor elveszítené hazáját, ha százszor adná azt kezébe a sors, mert nincs meg benne sem a forradalmár bátorsága, sem az államférfi éleselműsége, sem a bölcsész mélysége; ő szeret beszélni s szereti, hogy róla beszéljenek — ez az egész ember.» [2]

Egyszer az Augsburger Allg. Zeitung Szemerét vette gyanuba, hogy ő áll a külföldi magyar sajtóiroda élén. Mire *Jósika* a következőket irja *Kossuthnak*: «Egy barátom többek jelenlétében kérdezte Szemerétől, mennyi igaz az Allg. Ztg. ezen állításából? — és Szemere oly modorban mente-

[1] *Szemere*: Naplóm. II. 201.
[2] U. o. II. 145.

getődzött, miként mindenkit meggyőzött róla, hogy ő a diabolus rotae. Barátomat ez istenien mulattatta. Láthatod ebből, hogy nem éltem hiába 60 esztendőn túl: ismerem az embereket. Nem különös-e, hogy ilyen emberek vannak, kik mástól a sikert irígylik és selejtes önzésükben mások érdemeit maguknak tulajdonítják. Beh jól teszik! Mi, kik sem népszerűségért, sem haszonért nem dolgozunk, hanem pusztán azért az imádott szegény hazáért, nemcsak átengedjük nekik a pávatollakat, hanem örülünk, hogy a Sündenbock szerepét oly szépségesen magukra vállalják!» [1]

A nélkül, hogy pert akarnánk osztani az emigránsok között s a nélkül, hogy kutatnók, mennyiben volt igazolt Jósika fennebbi kitörése Szemere ellen: az igazságnak megfelelőleg jeleznünk kell, hogy ugyanakkor, a mikor Jósikáék oly nagy szogálatokat tettek hazájuknak a külfödi sajtó útján kifejtett propagandájuk által: Szemere sem hevertette tollát; csakhogy valamint ő nem vett tudomást Jósikáék journalistai működéséről, úgy ezek sem törődtek ő vele; Jósikának még a nevét sem említi naplójában.

A franczia lapokba, így nevezetesen a Siècle-be, a Patrie-ba, La Presse-be, valamint a német lapok közül a Kölnische Zeitung-ba számos czikket irt, s bármily ellenszenvvel viseltetett is emigrans-társai iránt, az októberi diploma megjelenéseig, — a mikor a franczia Presse-ben mint határozott vívmányt üdvözölte a diplomát s a mikor *Klapkának* kellett vele szemben kinyilatkoztatnia, mikép a hagyományaihoz hű Magyarország 1860-ban nem hazudtolja meg az 1848-diki Magyarországot, — czikkei által lényegesebb elvi differentiába nem keveredett velök.

Majd később önálló röpiratban ismertette meg a külfölddel Magyarország közjogi, politikai és társadalmi viszonyait. Művét eredetileg francziául irta, [2] de aztán megbővítve

[1] *Kossuth*: Irataim II. 104.

[2] La question hongroise. (1848—1860.) Par *Barthélemy de Szemere* ancien ministre-président de Hongrie. Paris, E. Dentu. 1860. 8-r., 164 lap.

közzétette angolul is,[1] sőt németre is le akarta fordíttatni, a mi azonban nem sikerült neki.

Hat levelet tartalmaz az *Cobdenhez*, a szabad kereskedelmi iskola fejéhez, továbbá egy-egy emlékiratot *Palmerston* lordhoz és *Cavourhoz* czímezve.[2] Cobdentől azt várta, hogy majd az angol kiadáshoz előszót fog irni s ez által elterjedését mozdítja elő; de — mint Naplójában szemrehányólag irja — a népszerű angol politikus nem mutatott semmi különösebb érdeklődést könyve iránt.[3] Sokkal inkább figyelmére méltatta az osztrák kormány, mely — ha ugyan helyes Szemere ebbeli föltevése — bérencz toll által választ iratott rá.[4]

Hogy Szemere a protestáns kérdésre is kiterjeszti röpiratában figyelmét, ez annál természetesebb, mert mint protestáns alaposan ismerte annak minden ágát-bogát, mint politikus viszont nagyonis alkalmasnak találhatta e kérdést a politikai helyzet megvilágítása végett szóba hozni.

Álláspontja a következő.

A protestánsok szabadsága elválaszthatatlan kapcsolatban áll a politikai szabadsággal. A protestáns egyház, presbyteriális szervezetével, egyértelmű a democratiával; nem létezhet, nem élhet, nem virágozhat, csak szabad államban. Egészen természetes, hogy népies alkotmányát nem szervezhette volna, ha nem lett volna oly csodálatos hasonlósága az ország politikai szervezetével.

A mennyiben tehát a polgári szabadság a protestáns egyházra nézve élet és halál kérdése: a protestánsoknak van legnyomósabb és legtöbb okuk elégedetlenkedni a fennálló politikai rendszerrel, mely a mellett, hogy megfosztotta őket

[1] Hungary from 1848 to 1860. London, Bentley. 8-r., 269 lap.

[2] Az előbbit Naplójában is közli. II. 147.

[3] II. 214.

[4] Civilisation in Hungary, seven antwers to the seven letters adressed by M. *Barth. de Szemere* late minister of the interior in Hungary to *Richard Cobden*. M. P. Rochdale by a Hungarian. London. 1860. Trübner et C. 8-r., 232 lap.

polgári szabadságuktól, nemzetiségöktől: szellemi fejlődésüket, lelkiismereti szabadságukat is a legnagyobb veszélybe döntötte.

Az 59-diki pátenst a külföldi lapok, köztük a németországiak is a legnagyobb hévvel magasztalták, azt irván, hogy még maguknak a német protestánsoknak sincs oly szabadelvű alkotmányuk, sőt még a boldog skót presbyteriánusokéval sem hasonlítható az össze.

Valóban, ez egy bámulatos rendszer, az általános szavazatjogra alapítva, szép harmoniában egyesítve a legtökéletesebb rendet a legtágabb egyéni szabadsággal.

De a dolgot, úgy látszik, a világ nem érti. Vajjon ez a rendszer Ausztriának köszönhető? A pátens egyszerűen visszaállítja a demokratikus jogokat és szervezetet, melyeket a magyarországi protestánsok a reformatió óta élveznek s melyeket számukra nemzetközi szerződések biztosítottak. A mi szabadelvű és jó van tehát a pátensben, az kizárólag Magyarországé; a mi rosz és jesuisticus — és ilyen van benne elég, — az osztrák eredetű.

Ugy Szemere, mint a többi magyar politikus felfogását igazolták a későbbi események.

A protestáns kérdést, ha nem is egyszerre, de együtt oldották meg az alkotmány kérdésével. Amaz megelőzte, előkészítette ezt; az egyház megujhodása természetszerűleg maga után vonta az állam ujjászületését. Az osztrák politika veresége a protestánsokkal szemben a mellett, hogy a protestánsok önbizalmát fokozta, az országot az ellentállás folytatására, kitartásra ösztönözte, míg végre sikerült a nemzetnek önrendelkezési jogát visszaszereznie.

Miképen használta és használja azt fel közel egy negyedszázad óta, annak fejtegetése nem tartozik ide. De hogy egyházunk a nyugalom és béke beálltával megtette-e mindazt, a mit erejének fejlesztése végett tennie kellett, arra megadhatjuk a feleletet.

Nem tette meg. A belső missióra nem fordított elég gondot, s ezzel oly súlyos mulasztást követett el, mely

immár bizonyos kóros jelenségekben kézzelfoghatólag kezdi magát megboszúlni. Aggodalom szállja meg lelkünket, ha elgondoljuk, hogy ama szomorú idők, melyeknek emlékét elevenítettük fel ezuttal, még vissza is térhetnek. Lesz-e akkor ismét elegendő hatalmunk, hogy a viharral daczoljunk? Az 1859-dikihez hasonló megpróbáltatásokat csak egy egészségtől duzzadó, minden porczikájában életerős, öregségében is munkás, üde szervezet állja ki biztos sikerrel. Ilyenné kell tehát tenni az egyházat mindannyiunk odaadó, öntudatos, egyetértő munkásságával.

